

ԱՅՍՊԵՍ ԿՈՉՎԱԾ ԱՂՎԱՆՔԻ ԷԹՆԻԿ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐ

Մաս առաջին
Էթնիկ պատմության հարցեր

Այսօր թերևս դժվար է գտնել մեկ այլ խնդիր, որ հարևան Ադրբեջանի պատմաբանների կողմից ենթարկվի այդօրինակ աներևակայելի չափերի հասնող շահարկման, քան այսպես կոչված՝ Աղվանքի և աղվանից ժողովրդի պատմությունը: Աղվանները հռչակվում են ադրբեջանցիների նախնիներ, ի սկզբանե անտի աղվանական են հռչակվում Կուրի ձախափնյակն ու աջափնյակը՝ նպատակ ունենալով Աղվանք-Ալբանիայի սահմանները հանգեցնել Ադրբեջանի Հանրապետության ներկա տարածքին և անգամ շրջակա որոշ երկրամասերին՝ դրանով իբր՝ սրբագործելով Ադրբեջանի «պատմական իրավունքները» իրենց «նախնիների» տարածքների նկատմամբ:

Այսօրինակ մոտեցումներն ու նկրտումները, դժբախտաբար, նորություն չեն ոչ հեռավոր անցյալում ձևավորված ժողովուրդների համար և տիրում է այն մտայնությունը, թե բազմիցս կրկնված սուտը հավակնություն ունի ընկալվելու որպես ճշմարտություն: Ուստի «աղուան», «Աղուանք» անվանումների և աղվանից կամ, որ ավելի ճիշտ է, **այսպես կոչված աղվանից ժողովրդի** էթնոպատմության խնդիրների քննությունը ձեռք է բերում ոչ միայն հույժ կարևոր գիտական, այլև՝ ոչ պակաս քաղաքական նշանակություն: Սույն աշխատության մեջ մենք, մտադիր չենք քննության առնել Աղվանքի ողջ պատմությունը, բայց ամբողջությամբ կանդրադառնանք «աղուան» և «Աղուանք» անվանումների ծագմանն ու բովանդակությանը, ինչպես նաև քաղաքական պատմության մի քանի հարցերի:

Մուտք

Հարկ է նշել, որ հայ ժողովրդի քաղաքական ասպարեզ մտնելը կատարվեց մի տեսակ՝ շոնդալից կերպով: Սկզբնաղբյուրները Հայաստանի տարածքում, եթե մի պահ վերանանք մի քանի՝ առանձնապես ոչ նշանավոր, ցեղերի հիշատակությունից, փաստորեն արձանագրում են միայն միասնական հայ ժողովրդի գոյությունը: Սակայն միանգամայն այլ է պատկերը, երբ անդրադառնում ենք Աղվանք-Ալբանիայի և այսպես կոչված՝ աղվանից ժողովրդի պատմությանը: Ամենավերջին ուսումնասիրողը, որ անդրադարձել է խնդրո առարկային, ծնունդով արցախցի Բ. Ուլուբաբյանն է¹: Հարկ է խոստովանել, որ նրա կողմից կատարվել է մեծ և արդյունավետ աշխատանք այս հիմնահարցի քննության ասպարեզում, սակայն մեր վերջին հետազոտությունները մեզ բերեցին միանգամայն նոր և առավել քան կարևոր եզրակացությունների, որոնց արդյունքները և ներկայացնում ենք գիտական և ընթերցող լայն հասարակայնությանը:

Հայ պատմիչների գործերը սկիզբ են առնում V դարից, որոնցում Կուրի ձախափնյակում գտնվող պետությունը անվանվում է «Աղուանք», իսկ նրա բնակիչները՝ հավաքական առումով, կոչվում են

¹ Բ.Ա. Ուլուբաբյան, Դրվագներ Հայոց Արևելից կողմանց պատմության (V-VII դդ.), Եր., 1981:

«աղուաններ»: Հունա-հռոմեական աղբյուրներում դրանք, համապատասխանաբար, անվանվում են Albania և albanii: Առաջին իսկ հայացքից սրանց հնչյունական մերձավորությունն այնպիսին է, որ դրանց միևնույն հիմքից ծագելը կասկածներ չի հարուցում: Այսուհանդերձ, ուշադրություն է գրավում մի հանգամանք: Եթե Albania անունը հունա-հռոմեական ծագում ունի, ապա զարմանալի է, որ հայերը երկիրը Ալբանիա կոչելու փոխարեն անվանում են «Աղուանք»: Իսկ եթե հունա-հռոմեական Ալբանիան ծագում է «Աղուանք»-ից, ապա նույնքան զարմանալի է, որ հունա-հռոմեական աշխարհը հիշյալ պետությունը չի անվանել Aluania: Կարելի է, անշուշտ, ենթադրել, որ «Ալբանիա»-յի «բ»-ն հայերենում վերածվել է «ու»-ի, սակայն ստորև կատարված քննությունը ցույց կտա, որ հնչյունափոխության գործընթացները տեղի են ունեցել մի փոքր այլ ձևով:

Դժվար է ասել, թե ինչ շարժառիթներով, սակայն «Ալբանիա» և «Աղուանք» անունները փորձել են բացատրել դեռևս հին ժամանակներից: Իսկ Բ. Ուլուբաբյանը հարցը ձևակերպել է այսպես. «Արդ, ի՞նչ է նշանակում «Ալբանիա». օտարների դրած անու՞նն է դա, թե տեղաբնիկներն են իրենց այդպես կոչել»²: Նրա կարծիքով Ամիանոս Մարկեղիմոսը հարևանցիորեն իբր՝ հիշում է, որ ալբաններն իրենց անունը ստացել են լեռներից և որ նա առաջինն է, որ փորձել է մեկնաբանել «Ալբանիա» անվանումը³: Սակայն նրա կողմից նշված հատվածում (գիրք XIII, 5, 16) այդպիսի տեղեկություն գոյություն չունի, իսկ Ամիանոսի հաղորդումը, որ պահպանվել է միանգամայն այլ բաժնում, վերաբերում է ներկայիս օսերի նախնիներ ալաններին:⁴ Այնպես որ Բ. Ուլուբաբյանը ճիշտ է մի հարցում, որ «...մինչև այսօր (այդ խնդրին - Բ.Յ.) պարզ ու անառարկելի պատասխան չկա»⁵:

Թերևս, հին հեղինակներից միայն Մովսես Խորենացին է, որ փորձում է բացատրել հունա-հռոմեական հեղինակների բազմիցս հիշատակած «Ալբանիա» երկրանվան հայկական համարժեք «Աղուանք»-ը, սակայն, ինչպես ստորև կհամոզվենք, այն պարզապես ճիշտ չի հասկացվել ուսումնասիրողների կողմից: Պատմահայր գրում է. **«Եւ յարևելից կողմանէ, զեզերք հայկական խօսիցս, կողմնակալս բիրաւորս զերկուս ի ցեղից տանց նահապետութեանց, զՍիսակեանսդ և որ ի Կաղմեայ տանէն, զորոց զանուանսն ի միում ի յառաջագունից ասացեալ ճառիցն կարգեցաք:**

Յետ սորա մեծ և անուանի և բազմաբիր զարևելից հիւսիսոյ կողմանն կարգէ կողմնակալութիւն՝ զայր անուանի և յամենայն գործ մտաւորութեան ու հանճարոյ առաջին, զԱռան, առ մեծ գետովն, որ հատանէ զդաշտն մեծ, որ անուանի Կուր: Բայց զայս գիտեա, զի զցեղս զայս մեծ և անուանի մոռացումն եղև մեզ յառաջնումն մատենին յիշատակել, զգունդն որ ի Սիսակայ, որ ժառանգեաց զդաշտն Աղուանից և զլեռնակողմն նորին դաշտի, ի գետոյն Երասխայ մինչև ցամուրն որ ասի Հնարակերտ. և աշխարհն յանուն քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուանք. զի աղու՝ ձայնէին զնա: Եւ ի սորա ծննդոց այս Առան անուանի և քաջ կարգեցաւ կողմնակալ բիրաւոր ի Պարթևէն Վաղարշակայ: Ի սորա զաւակաց ասեն սերեալ զազգն Ուտեացոց և Գարդմանացոց և Ծաւղեացոց և Գարգարացոց իշխանութիւնսն»⁶: Մինչ այս հաղորդման քննությանն անցնելը մեջբերենք նաև Մովսես

² ԱճՊ, էջ 40:

³ ԱճՊ, էջ 41:

⁴ Ammianus Marcellinus, with an english translation by John C. Rolfe, London, Cambridge, Massachusetts, 1971-1972, XXXI, 2, 13: "Hoc transitio in immensum extentas Scythiae solitudines Halani inhabitant, ex montium appellatione cognominati...":

⁵ Բ. Ա. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 41:

⁶ «Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց», աշխատութեամբ Մ. Աբեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան, Տփղիս, 1913, գիրք Բ, գլ. Ը:

Կաղանկատվացու նույն խնդրին վերաբերող տեղեկությունը, որը զանազան շահարկումների առարկա է դարձել և սակայն ոչ այլ ինչ է, բայց եթե հայոց Պատմահոր հաղորդման ինչ-որ չափով աղավաղված վերաշարադրությունը:

Համաձայն Կաղանկատվացու, «Ապա կարգեաց նոցա առաջնորդ և վերակացուս, յորոց գլխաւոր ոմն ի Սիսական տոհմէ Յաբեթական ծննդոցն կարգի հրամանաւ Վաղարշակայ՝ Առան անուն, որ ժառանգեաց զդաշտս և զլերինս Աղուանից ի գետոյն Երասխայ մինչև ցամուրն Յնարակերտ: Եւ աշխարհն յաղագս քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուանք, զի աղու ձայնէին զնա վասն քաղցրութեան բարուցն: Ի սորա՝ Առանայ ծննդոց, ասեն, արք անուանիք և քաջք կարգեցան կողմնակալք բիրաւորք ի Պարթևէն Վաղարշակայ: Եւ ի սորա զաւակէ, ասեն սերեալ զագգս Ուտեացոց, Գարդմանացոց և Ծաւդիացոց և Գարգարացոց իշխանութեանց»:⁷

Առանձնապես մեծ հմտություն չի պահանջվում պարզելու համար, որ Մովսես Կաղանկատվացին, ըստ էության, իր բոլոր տեղեկությունները քաղում է Մովսես Խորենացուց, սակայն՝ միանգամայն գիտակցաբար, որոշ տվյալներ, որոնց մասին դեռ կիսովի, ենթարկում է այլևայլ փոփոխությունների: Արդ, ինչ եզրակացությունների կարելի է հանգել և որոնք են Մովսես Կաղանկատվացու նորանուծությունները:

Ըստ Պատմահոր, Հայոց թագավորության կամ Մեծ Հայքի հյուսիս-արևելյան կողմի կողմնակալությունը, հանձնվում է անվանի Առանին՝ Կուր գետի երկարությամբ, որը կտրում է մեծ դաշտը: Այնուհետև պարզվում է, որ Սիսակի գունդը ժառանգած է եղել Աղվանից դաշտը և այդ դաշտի լեռնակողմը Երասխից մինչև Յնարակերտ ամրոցը և երկրամասը նրա քաղցր վարքի՝ **աղու** բնավորության համար ստացել է «**Աղուանք**» անվանումը: Առանը եղել է Սիսակի սերնդից, կողմնակալ է կարգվել հայոց Վաղարշակ թագավորի կողմից և նրանից սերել են **Ուտեացվոց ազգը, Գարդմանացվոց, Ծավդեացվոց և Գարգարացվոց իշխանությունները**⁸: Ինչ վերաբերում է Մովսես Կաղանկատվացուն, նրա «Պատմութեան» մեջ ասվում է, որ Վաղարշակ թագավորը առաջնորդ և վերակացուներ է նշանակում, որոնցից Առանը, որ Սիսական տոհմից էր, ժառանգում է Աղվանից դաշտերը և լեռները՝ Երասխ գետից մինչև Յնարակերտ ամրոցը: Եվ երկրամասը ոչ թե Սիսակի, այլ Առանի քաղցր բարքի պատճառով կոչվել է «**Աղուանք**», քանի որ քաղցր բնավորության համար նրան «**աղու**» էին կոչում: Եվ որ նրա զավակներից սերել են **Ուտեացվոց, Գարդմանացվոց, Ծավդեացվոց և Գարգարացվոց իշխանությունների** տոհմերը:

Դժվար չէ տեսնել, որ, եթե Պատմահայրը Առանի տիրույթները հստակ տեղադրում է Կուր գետի երկարությամբ՝ դաշտով և լեռնակողմով, Երասխից մինչև Յնարակերտ ամրոցը, ապա Մովսես Կաղանկատվացին փորձում է իմաստը փոխել և գրում է, թե Առանը ժառանգեց Աղվանից դաշտերը և լեռները, սակայն՝ ստիպված լինելով հետևել Պատմահոր տվյալներին, նշում է, որ նրա տիրույթները տարածվում էին Երասխից մինչև **Յնարակերտ** կամ **Յնարակերտ** ամրոցը: Եզրակացությունը միանշանակ մեկն է: Մովսես Կաղանկատվացու միակ աղբյուրը եղել է Մովսես Խորենացու հանճարեղ գործը, որի տվյալները՝ առաջնորդվելով որոշակի քաղաքական շահագրգռություններով, Հայոց Արևելից կողմերի պատմիչը ենթարկել է որոշակի փոփոխությունների՝ համապատասխան իր քաղաքական ծրագրին: Հստակ է նաև, որ Վաղարշակ արքան Առանին կողմնակալ է նշանակել Կուրի

⁷ Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Եր., 1983, հատ. Ա, գլ. Դ:

⁸ Առայժմ հաղորդումը տալիս ենք այնպես, ինչպես այն պահպանվել է Պատմահոր մեզ հասած երկում:

Աջափնյակում և «**Աղուանք**» անունն էլ՝ որպես Երկրամասի անվանում, տրվել է Կուրի աջափնյակի ընդարձակ դաշտին ու նրա լեռնակողմին և ոչ թե Ձախափնյակին: Այլ խոսքով «**Աղուանք**» անվանումը վերաբերում է Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիս-արևելյան տարածքներին, հետևաբար պետք է մտածել այն մասին, թե ինչպես է այդ անվանումը հայտնվել Կուրի ձախափնյակում հանդես եկած պետության վրա:

1. «**Աղուանք-Albania**» անվան բացատրության փորձերը

Իսկ ի՞նչ է նշանակում «**աղու**», որից Մովսես Խորենացին բխեցնում է Երկրամասի անունը: «Նոր բառգիրք հայկազգեան լեզուի» բառարանում այդ մասին գրված է. «**Իբր աղիւ համեմեալ, համեղ, քաղցր, անոյշ հալավեթիւ**»⁹: Պարզվում է նաև, որ թուրքերեն (հեղինակի մոտ՝ տաճկերեն-Բ.Հ.) «**աղու**» նշանակում է **թույն**¹⁰: Նշանավոր լեզվաբան Հր. Աճառյանը ցույց է տալիս, որ «**աղու**»-ն ծագում է «**աղ**» բառից. «...իբր նշան համի կամ քաղցրութեան, փափկութեան, սիրունութեան, որից **աղու** «քաղցր, անոյշ» Խոր. Պիտ. Նար. և փոխաբերաբար՝ «կեղծավոր, քծնող, նենգամիտ» Ոսկ. մ. ա. 4. Պիտ. (-ու մասնիկի համար հմմտ. **կծու, թթու, հատու**)»¹¹:

Հր. Աճառյանը շատ սրամիտ ձևով ցույց է տվել, որ հայերեն «**աղու**» բառը փոխառնվել է դեռևս այն ժամանակներում, երբ այն հայերենում «**ալով**» էր հնչում. «Հյ. **աղու** բառից է վրաց. **գաալովերա** «քաղցրանալ, անուշ համ ստանալ», արմատը **ալով**, վրաց. **ծოაღვებ** միալներա «փաղաքշել» (հյ. **աղու** ձևից)...»¹²: «**Աղու**»-ի «**ալով**» ձևին մենք կանդրադառնանք, որովհետև, մեր կարծիքով, դրա մեջ է խնդրի բանալին, սակայն այժմ քննության առնենք այն հարցը, թե ինչ բացատրություններ են տրվել «**աղուան-alban**» և «**Աղուանք-Albania**» անվանաձևերին:

1835 թ. Պետերբուրգում սկսեց լույս տեսնել «Հանրագիտարանային բառարանը», որի առաջին հատորում հոդված կար Ասիական Ալբանիայի մասին: Հոդվածի հեղինակը գրում էր, որ այն իր մեջ ներառել է իր ժամանակների Դադստանի մի մասը և ողջ Շիրվանի մարզը՝ Դերբենդից մինչև Արաքս:¹³ Հոդվածում միաժամանակ նշվում էր, որ Ալբանիա (իմա՝ Աղուանք- Բ.Հ.) անունը նման է լատինականին, սակայն այն պատկանում է հիշյալ Երկրամասի տեղական անուններին և հայտնի է եղել հույներին դեռ մինչև հռոմեացիները: Շարունակելով իր միտքը զարգացնել, Հոդվածագիրը հավելում է, որ հույները «**Ալբան**» անունն արտասանում էին «**Ալվան**» և որ հատկանշական է Շիրվանում Ալվան գյուղի գոյությունը՝ Կուբեստինի շրջանում: Հեղինակը հակված է կարծելու, որ հին հեղինակները Ալբանիայի մեջ են մտցնում **կասպերին**, որոնք բնակվել են ներկայիս Մուղանի տափաստանի մերձակայքում և Կուրի գետաբերանի տարածքներում¹⁴:

XIX դարի առաջին կեսին «**Ալբանիա**» անվան ստուգաբանության փորձ կատարեց Ա. Բաքիխանովը՝ փորձելով այն բացատրել «**ալբան**»-ով՝ նկատի ունենալով լատինական «**ալբի**»

⁹ «Նոր բառգիրք հայկազգեան լեզուի», հատ. Ա (Ա-Կ), Եր., 1979, էջ 42:

¹⁰ Անդ: Թուրքերեն «աղու»-ն փոխառություն է հայերենից, որտեղ «աղու»-ն կարող է թույն նշանակել:

¹¹ Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հատ. Ա (Ա-Գ), Եր., 1971, էջ 115:

¹² Անդ, էջ 116:

¹³ «Энциклопедический лексикон», изд. Плюшера, т. I, СПб., 1835, էջ 415:

¹⁴ Անդ: Կ. Տրևերի կարծիքով, այս հոդվածի հեղինակը հայտնի չէ, սակայն հոդվածը կարող էր հեղինակել Ֆ. Կրուգեն կամ Ա. Յանովսկին, չնայած տեքստերի համադրումը դրա օգտին չի խոսում (К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н.э.-VII в. н.э.), Москва-Ленинград, 1959, էջ 26):

բառը «սպիտակ» կամ «ճերմակ» նշանակությամբ¹⁵: Ա. Բաքիխանովից շուրջ 20 տարի անց Ի. Շոպենը փորձեց «Ալբանիա»-ն մեկնաբանել որպես **լեռների երկիր**¹⁶ և, չնայած նա չի նշել, թե ո՞ր լեզվով է այդպես կոչվել, դժվար չէ ենթադրել, որ հեղինակը նկատի է ունեցել լատիներենը և Դադստանի ներկա անվանումը:

Հավանաբար շատ գայթակղիչ էր «Ալբանիա»-ն որպես «**լեռների երկիր**» թարգմանելը, քանի որ այնպիսի մի նշանավոր գիտնական, ինչպիսին էր Ն. Մառը, որոշակի կապ տեսավ «Ալբանիա» և «Դադստան» տեղանունների միջև, որոնք նրա կարծիքով թարգմանվում են «**լեռների երկիր**»: Հեղինակի համար հիմք են ծառայել այն իրողությունները, որ բալկանյան «Ալբանիա»-ն և **Շոտլանդիան**, որ հնում կոչվել է Ալբանիա, լեռնային երկրներ են: Կ. Տրևերը, որը Ն. Մառի տեսակետը համարում է բավականին համոզիչ, դժբախտաբար չի նշում, թե Ն. Մառը որտեղ է այդ մասին գրել և իր հերթին ավելացնում է, որ **Շոտլանդիայի** հին կելտական անվանումը եղել է «**Albania**»¹⁷, իսկ շոտլանդական լեռնոտ կղզիներից մեկը կրել է «**Arran**» անունը,¹⁸ այն դեպքում, որ Աղվանքի անվանումը արաբական արշավանքների ու նվաճումների ժամանակից «**Արրան**» է¹⁹: Մի փոքր առաջ անցնելով, անմիջապես արձանագրենք, որ «**Առան**» անունը՝ դեռ մինչև արաբները, հայտնի էր ոչ միայն հայերի շրջանում և այն էլ շատ վաղուց, այլև պարսիկների, որոնցից էլ արաբները փոխառան հիշյալ տեղանունը:

Զխորանալով այլևս բոլոր հեղինակների կարծիքների թվարկման մեջ, նշենք, որ «**Աղուանք-Ալբանիա**» տեղանվան բացատրությանը վերջին շրջանում հարևանցիորեն կամ առավել խորը անդրադարձել են Կ. Տրևերը, Վ. Մինորսկին, Ս. Երենյանը, Յու. Յուսիֆովը, Բ. Ուլուբաբյանը և ուրիշներ: Ա. Հակոբյանը և Ֆ. Մամեդովան, որոնք ժամանակագրորեն վերջինն են անդրադարձել Աղվանքին, այդ հարցերը չեն քննել կամ հետևել են նախորդներին: Եվ եթե Կ.Տրևերը, Վ.Մինորսկին և Ս.Երենյանը, ըստ էության, տուրք են տվել նախորդ բացատրություններին, ապա ադրբեջանցի պատմաբան Յու.Յուսիֆովը «**Ալբանիա**»-«**Աղուանք**»-«**Առան**» տեղանունների քննությանը նվիրել է մի ամբողջ աշխատություն: Հիմք ունենալով վերը հիշատակված երեք հեղինակներին, նա գտնում է, որ «**Ալբանիա**»-ն, «**Աղուանք**»-ը, «**Առան**»-ը և «**Ռանը**» միևնույն երկրամասի անվան տարբեր ձևերն են:

Բ. Ուլուբաբյանի կարծիքով, հեղինակն իրավացի է, երբ հայկական «**Աղուանք**» և հունահռոմեական «**Ալբանիա**» անվանումը համարում է նույն արմատից²⁰: Եվ թվում է, թե Յու. Յուսիֆովը պետք է եզրակացներ, որ հունահռոմեական հեղինակների «**Ալբանիա**»-ն պետք է ծագի հայկական «**Աղուանք**» ձևից, սակայն հետևում է նրա եզրակացությունն այն մասին, թե «**Աղուանք**»-ը փոխառված, բայց հայացված ձևն է «**Ալբանիա**» երկրանվան:²¹ Շարունակելով զարգացնել իր միտքը, հեղինակը գտնում է, որ հին հունահռոմեական և արաբական պատմիչների հաղորդումների համաձայն՝ «**Ալբանիա**»-ն և «**Առան**»-ը իբր՝ Ադրբեջանի տարածքի կոնկրետ անուններն են եղել²²: Այսուհանդերձ՝ անցնելով ստուգաբանության, Յու. Յուսիֆովն «**Ալբանիա-Աղուանք**»-ն անջատում է

¹⁵ Аббас-Кули-Ага Бакиханов, Гюлистан-и Ирам, Баку, 1926, էջ 9:

¹⁶ И. Шопен, Новые заметки на древние истории Кавказа и его обитателей, СПб., 1866, էջ 374:

¹⁷ "The Encyclopaedia Britannica", vol. II, Cambridge, 1910, էջ 487:

¹⁸ Անդ, էջ 694:

¹⁹ К.В. Тревер, նշվ. աշխ., էջ 5:

²⁰ Ю.Б. Юсифов, О наименованиях "Албания" и "Аран", տե՛ս "Известия АН Азерб. ССР", серия общ. наук, 1961, թիվ 12, էջ 25: Բ. Ուլուբաբյան, Դրվագներ Հայոց Արևելից կողմանց պատմության (V-VII դդ.), էջ 41:

²¹ Ю.Б. Юсифов, նշվ. աշխ., էջ 25:

²² Անդ, էջ 30 (այս տեսակետը բյուրեղացված է նույն հոդվածի ադրբեջաներեն ամփոփման մեջ):

«Առան-Ռան»-ից՝ առաջ քաշելով այն տեսակետը, թե «Առան»-ը կազմված է «ար»-ից, որ լակերի լեզվում «հարթավայր» իմաստն ունի, իսկ նրան հավելվել է դարձիչների «-ան» ածականակերտը²³:

Հեղինակի կողմնորոշումն այնպիսին է, որ կարծես թե կարիք էլ չկա խորանալու նրա տեսակետի մեջ, սակայն մենք, այնուամենայնիվ, հարկ ենք համարում ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրել այն խնդրի վրա, որ Յու. Յուսիֆովին հիանալի հայտնի է, թե սկզբնապես Առան է կոչվել միայն Կուրի աջափնյակը՝ հարթ ու տաք այդ տափարակը: Նա պատահական չի համարում, որ այժմյան ադրբեջաներենում «արան» նշանակում է «հարթ ու տաք տեղանք»²⁴: Շարունակելով իր մտավարժանքները՝ հեղինակը փորձում է հիմնավորել, որ «Ալբանիա» տեղանունն առաջացել է «հալոյեն», «հալբի» ցեղանունից, որ իբր՝ «Ալբանիա» նշանակել է «հալ»-երի երկիր: Ինչպես որ ժամանակին սրամտորեն նկատել է Բ. Ուլուբաբյանը, հեղինակն ընկնում է հակասության մեջ, քանի որ, եթե «Ալբանիա»-ն և «Աղուանք»-ը նշանակում են «հալ»-երի երկիր, ապա դրանք չեն կարող նույնանալ «հարթ ու տաք տեղանք» նշանակող Առանի հետ: Միանգամայն տեղին են նաև Բ. Ուլուբաբյանի խոսքերն այն մասին, որ «Ալբանիա-Աղուանք»-ի նման մեկնաբանությունը դժվար է ընդունել, քանի որ մի տեղանունը գոյացած է համարվում տեղաբնիկ տարբեր ցեղանուններից ու սրանց մնացորդներից, որը գործնականում հնարավոր չէ պատկերացնել²⁵:

Խորանուխ լինելով հարցի քննությանը, Բ. Ուլուբաբյանը նշում է, որ կելտերենին ցեղակից եվրոպական շատ լեզուներ, ինչպես անգլերենը, ֆրանսերենը և այլն, ունեն «ալպ», «ալբ» բառը «սար», «գագաթ» և «բարձունք» նշանակությամբ և, քանի որ «-իա» մասնիկը միշտ էլ տեղանունների հիմքերին է կցվում՝ նշանակելով «երկիր», «պետություն», «Ալբանիա»-ն պետք է նշանակի «լեռների երկիր»: Որպես հիմնավորում հեղինակը բերում է Շոտլանդիայի կելտական «Ալբանիա» անունը, “Mons Albanus”-ը (Ալբանական լեռներ) Իտալիայում, բալկանյան «Ալբանիա» պետության անվանումը և վերջապես՝ կովկասյան «Ալբանիա» անունը: Հեղինակը ուշադրություն է հրավիրում այն իրողության վրա, որ հիշատակված բոլոր վայրերն էլ լեռնոտ տեղանք ունեն: Այս փաստը Բ. Ուլուբաբյանը փորձում է բացատրել կելտական ցեղերի տեղաշարժերով և ասպատակություններով, որոնց ընթացքում նրանք սեփական «Ալբանիա» անունը թողել են իրենց նվաճած մի շարք երկրների վրա: Հեղինակն իրավացիորեն Ալպերի անունը ևս կապում է կելտ տեղաբնիկների «ալպ»=«սար, գագաթ, բարձր» բառի հետ:

Հիմնավորելու համար իր տեսակետը, Բ. Ուլուբաբյանը հիշատակում է կելտ-գալների մինչև Փոքր Ասիա գաղթը՝ մ.թ.ա. I հազարամյակի կեսերին, որտեղ նրանք ստեղծում են Գաղատիա կամ Գալատիա պետությունը²⁶: Հեղինակի կարծիքով կելտական ցեղերի տեղաշարժերի ալիքը կովկասյան «Ալբանիա» կամ «Աղուանք» հասել է մ.թ.ա. II-ի դարերում: Սակայն հեղինակի մատնանշած հիմնավորումները, որ իբր՝ վկայում են տվյալ տեսակետի օգտին, իրականում՝ ոչ մի հիմք չեն տալիս նման եզրահանգման համար: Եթե Մովսես Կաղանկատվացին գրում է, «Եւ որդիք

²³ Անդ, էջ 25:

²⁴ Անդ:

²⁵ Անդ: Հմմտ. Н.Я. Марр, Кавказские племенные названия и их местные параллели, Пгг. 1922, էջ 25: Բ. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 42:

²⁶ Հեղինակը վկայակոչում է Ю. Симонов-ի “Гелы-потомки древних кельтов”. Стн “Наука и жизнь”, 1976, թիվ 5, էջ 142-143):

Յարեթի՝ Գամեր և ի նմանէ Գամիրք: Մագոզ և ի նմանէն Կեղտք և Գաղատացիք»,²⁷ ապա «Աստվածաշնչից» եկող այս տեղեկությունը ոչինչ չի ապացուցում և չի հիմնավորում: Նույնը կարելի է ասել հայերի և գաղատների զինական համագործակցության մասին Պատմահոր²⁸ վկայության կապակցությամբ, որը բերվում է հեղինակի կողմից՝ որպես կռվան իր վարկածի օգտին: Ստիպված ենք արձանագրել, որ այն ոչ միայն ոչ մի առնչություն չունի **«Ալբանիա-Աղուանք»**-ի հետ, այլև ոչնչով չի օգնում հիմնախնդրի քննությանը:

Բ. Ուլուբաբյանը բերում է ևս մի տեղեկություն, որը նրա կարծիքով հավաստում է **կելտ-գաղատացիների և Կովկասի** առնչությունների մասին: Եղիշեի մի հաղորդման համաձայն՝ Կովկասյան լեռների հյուսիսահայաց լանջերին ապրել է «խայլանդուրք» ցեղը և գտնվել է **«աշխարհ խայլանդրաց»** երկիրը,²⁹ որոնք մինչև օրս հետազոտողների կողմից կամ համարվել են անբացատրելի թյուրիմացություն կամ էլ արժանացել են ենթադրական բացատրությունների ու կամայական մեկնաբանությունների, ինչպես օրինակ՝ բխեցրել են **«հոների արքայական հորդայի անունից»** կամ հասկացել **«ընտիր թուրք»** կամ **«եկվոր թուրք»**: Ձեռագրերում **«խայլանդուրք»**-ը հանդիպում է նաև «Յայլանդուրք» գրությամբ, որը որոշ գրիչներ փորձել են հայերենով հասկանալ որպես **«հայել ընդ ուրուք»**, ինչը բուլղոսլիկ իմաստ չունի տվյալ կապակցության մեջ և ստացվել է անհեթեթ **«...դադարեցին հայել ընդ ուրուք ելանել ընդ Պահակն ճորայ»** արտահայտությունը: Յրատարակիչները պահպանել են **«խայլանդրաց»** ձևը, սակայն Բ. Ուլուբաբյանը փորձում է տեղ տալ թե՛ **«խայլանդուրք»** և թե՛ **«Յայլանդուրք»** ձևերին և գտնում է, որ **«Յայլանդուրք»**-ը կելտական բառ է (highlander) և նշանակում է **լեռնաբնակ** կամ **լեռնցի**: Ի հավելումն այս ամենի, հեղինակը նշում է, որ մինչև այժմ այդպես են կոչվում **Շոտլանդիայի (հին Ալբանիայի)** լեռնային մասերի բնակիչները: Իսկ **«խայլանդ»**-ը, նրա կարծիքով, ինչպես կելտերի, այնպես էլ նրանց ժառանգորդ անգլիացիների լեզվով նշանակում է **«լեռնաստան»**, **«բարձրադիր տեղ»**: Յեղինակն այս փաստը համարում է ուշագրավ: Եթե ճիշտ է իր բացատրությունը, որ գալիս է մեկ անգամ ևս շեշտելու կելտ-գաղատացիների սերտ կապը Կովկասի հետ և առավել հաստատուն հիմքի վրա դնելու Կուրի ձախսփնյակին տրված **«Ալբանիա»** տեղանվան իսկությունը:³⁰

Շարունակելով իր միտքը զարգացնել՝ նա գրում է, թե հետագայում, երբ եկվոր թուրքական ցեղերն ամրացան Կուրի ավազանում և հին **Ալբանիայի** դաշտային մասի բնակիչ ցեղերին մասամբ ձուլեցին իրենց մեջ կամ էլ մյուս մասով մղեցին դեպի հյուսիս՝ նրանց առավել լեռնոտ բնաշխարհը, **Ալբանիան** բաժանվեց երկու մասի՝ հարավային կամ **հարթավայրային**, որը վաղուց ի վեր կոչվում էր Շիրվան, և լեռնային, որի համար եկվորները նոր անուն չփնտրեցին, այլ **«Ալբանիա»-«լեռների երկիր»**-ը թարգմանեցին իրենց լեզվով որպես **«Դաղստան»**, այսինքն **«լեռնաստան»**: Յետևաբար, ըստ հեղինակի, «Ալբանիա» չի նշանակել **«ալբանների երկիր»** և ոչ այլ ինչ է, բայց եթե կելտական **«լեռների երկիր»** անունը, որից էլ երկրի բնակիչները կոչվել են **«ալբաններ»** (հեղինակի մոտ՝ **աղբանցիներ-Յ.Բ.**): Յետևում է եզրակացությունը, որ **«Ալբանիա»**-ն էթնիկական

²⁷ Մովսես Կաղանկատվացի, հատ. Ա, գլ. Բ: Յայոց Արևելից կողմերի պատմիչի հաղորդումից բուլղոսլիկ չի բխում, թե կելտերը կովկասաբնակներ են, ինչպես կարծում է Բ. Ուլուբաբյանը:

²⁸ Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. Բ, գլ. ԻԵ, գիրք Գ, գլ. Զ:

²⁹ «Եղիշեի վասն Վարդանայ եւ Յայոց պատերազմին», Երևան, 1957, էջ 12, 141, 148:

³⁰ Նմանօրինակ բացատրություններ տվել են Յ. Սարքվարթը, Մ. Սևիդովը, Վ. Ղուկասյանը: Տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 44-45:

անուն չի, քանի որ՝ ըստ Ստրաբոնի, **ալբաններ** էին համարվում **Ալբանական թագավորության** մեջ մտնող 26 ցեղերը:³¹

Մենք, ինչպես կտեսնենք, լիովին կիսում ենք Բ. Ուլուբաբյանի կարծիքն այն մասին, որ **«Ալբանիա»**-ն էթնիկ անվանումն է, սակայն նրա մի շարք դրույթներին համաձայն չենք: Վերջինս, անտարակույս մեծ և օգտակար աշխատանք է կատարել **Հայոց Արևելից կողմերի** պատմության ուսումնասիրության ասպարեզում, սակայն, հավուր պատշաճը մատուցելով նրա կատարածին, պետք է նշենք, որ անկախ այն հանգամանքից, թե **«Ալբանիա»** տեղանունը կելտական ծագում ունի, թե ոչ, Բ. Ուլուբաբյանի բացատրությունն ունի մի շարք խոցելի կողմեր: Գիշտ է, անշուշտ, որ կելտական լեզուները ազգակից են անգլերենին և ֆրանսերենին, սակայն հնդեվրոպական լեզուների ընտանիքում նրանք առանձին ենթախումբ են կազմում, իսկ անգլերենն ու ֆրանսերենը՝ համապատասխանաբար, մտնում են գերմանական և ռոմանական ենթախմբերի մեջ: **“Highlander”**-ը, որչափ, որ մենք կարող են դատել, այնուամենայնիվ, կելտական բառ չէ, այլ անգլերեն:³² Ըստ որում, անգլերեն են այդպես կոչել **չոտլանդական կելտերին** և ոչ թե **կելտերն**՝ իրենց: Եվ եթե անգլերեն **“highlander”** նշանակում է **«լեռնաբնակ»**, ապա այն V դ. չէր կարող արտասանվել **«հայլենդեր»**, այլ հավանաբար **«հիխլենդեր»** կամ **«հիխլանդեր»**, որը սերտ աղերս ունի գերմաներեն **“Hochländer”** բառի հետ, որը նույնպես նշանակում է **«լեռնաբնակ»** կամ **«լեռնային Շոտլանդիայի բնակիչ»**:³³ Հետևաբար V դարում անգամ գերմանները **«լեռների երկիր»**-ը չէի կոչի **«Հայլանդ»**, իսկ իրենց ինքնությունը դեռ լիովին պահպանած կելտերը իրենց չէին անվանի գերմանների լեզվով: Անշուշտ, կելտերը կարող էին իրենց տեղաշարժերի ժամանակ հայտնվել հեռավոր կովկասում, սակայն, եթե դա իրոք տեղի է ունեցել և անգամ **«խայլանդուրներ»**-ը կելտեր են, ապա նրանց անվանը նման բացատրություն տալը ոչ միայն անհիմաստ է, այլև անհնարին:

2. «Աղուան-alban» էթնանվան և «Աղուանք-Albania» երկրանվան բացատրությունը

Խոսելով Ալբանական թագավորության մասին, իր օրերում՝ մ.թ.ա. I դարի վերջերին և I դարի սկզբներին, Ստրաբոնը գրել է, որ նրա մեջ 26 ցեղեր էին գտնվում, որոնք խոսում էին տարբեր լեզուներով և մինչև միավորվելը կառավարվում էին առանձին թագավորներով:³⁴ Ելակետ ընդունելով այս տեղեկությունը փորձենք պատասխան տալ այն հարցին, թե 26 ցեղերի այդ համադաշնության բնակչությունն ինչու՞ է ստացել հայերի կողմից **«աղուան»**, իսկ հունա-հռոմեացիների կողմից **«alban»** ընդհանրական էթնանունը: Պատմահոր տեղեկություններից մեզ համար պարզ դարձավ, որ հայկազն Սիսակը ժառանգում է **Աղվանից դաշտը** և նրա լեռնակողմը **Երասխից** մինչև **Հունարակերտ** ամրոցը՝ արևելքում սահման ունենալով **Կուր գետը**, որը և հայերենով խոսողների սահմանն էր: Ընդ որում աշխարհն էլ նրա **աղու (=քաղցր)** բարձի պատճառով ստանում է **Աղուանք-Աղվանք** անունը: Վաղարշակ թագավորի օրոք Առանը նշանակվում է կողմնակալ **«յարևելից կողմանէ զեզերք հայկական խօսիցս»**:³⁵ Այս ամենը աներկբայելիորեն ցույց է տալիս, որ **Առանը**, որին ադրբեջանական պատմագրությունը փրփուրը բերանին, փորձում է ներկայացնել որպես

³¹ Բ. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 45:

³² B.K. Miller, Modern English-Russian dictionary, Moscow, 2005, էջ 369:

³³ Большой немецко-русский словарь (Grosswörterbuch Deutsch-Russisch), Москва, 2005, էջ 451:

³⁴ Strabo, XI, 4, 6.

³⁵ Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. Ը:

այսպես կոչված՝ աղվանների նախահայր, ոչ մի առնչություն չունի **Կուրի** ձախափնյակուն փռված հյուսիսային դաշտի և՝ Պատմահոր հավաստմամբ, **Մեծ Կովկասի** ստորոտում հաստատված եկամուտ (եկվոր) ազգի հետ, որոնց անգամ Մովսես Խորենացին նման անունով չի կոչում:

Թվում է, թե Մովսես Խորենացու հաղորդումն իր հստակությամբ երկնտության տեղիք չի տալիս, սակայն այնպիսի մի նշանավոր հայագետ, ինչպիսին գերմանացի Յանրիխ Յյուբշմանն է, եկել է այն եզրակացության, որ հայոց խոսքի եզերքը ոչ թե **Կուր գետն** էր, այլ **Սյունիքը**: Ըստ որում, սխալ հասկանալով պատմիչին՝ հեղինակը լոկ փորձում է պարզել, թե **Սյունիքը** այդ սահմանից ներս էր, թե՞ դուրս:³⁶ Հենվելով Պրոկոպիոս Կեսարացու այն հաղորդման վրա, որտեղ սյունեցիները Պարսկական Հայաստանի (իմա՝ մարզպանության - Բ. Հ.) զինվորներից անջատ են հիշվում, ինչպես և Ջաքարիա Ղեկտորի տվյալն այն մասին, որ **Սիսական երկիրը** իբր՝ **հայերից, վրացիներից և աղվաններից** զատ երկիր է սեփական լեզվով,³⁷ Հ. Յյուբշմանը գալիս է այն եզրակացության, որ սյունեցիները լեզվով և ազգությամբ տարբեր են հայերից:³⁸ Այնուհետև հեղինակը գալիս է ևս մեկ այլ անհեթեթ եզրակացության, թե **Սյունիքից** արևելք տարածվել է հայերենի և առաներենի սահմանը:³⁹ Ըստ երևույթին՝ Հ. Յյուբշմանի հեղինակությունը աներկբայելի է եղել հայ նշանավոր պատմաբան Ն. Ադոնցի աչքում, և նա էլ **Սյունիքը** հռչակում է Հայաստանի աղվանական ծայրամաս,⁴⁰ այսինքն՝ **Սյունիքն** էլ հատկացնում է այսպես կոչված՝ **Աղվանքին**: Այս ամենը, որ գիտականության նշույլ անգամ չի պարունակում, մինչև այսօր ջուր է լցնում ադրբեջանական պատմաբանների ջրաղացին, թե իբր՝ **Առանը** նշանակվել է կուսակալ հայոց լեզվի արևելյան եզերքում կամ սահմանում և եղել է **այսպես կոչված՝ աղվանների** նախահայրը: Իրականում, ինչպես շուտով ստորև կհամոզվենք, «**աղուան**» հասկացությունը զուտ հայկական է թե՛ իր նշանակությամբ և թե՛ աշխարհագրական ընդգրկումով, եթե չհաշվենք հայերի կողմից **Կուրի** ձախափնյակին տրված **Աղվանք** անունը, որը բոլորովին էլ էթնիկական հիմք չունենալով, հռոմեացիների կողմից, հարմարեցվելով լատինական աշխարհի տեղանուններից մեկին, վերածվել է **Ալբանիայի**՝ ոչ մի կերպ չարտահայտելով **Կուրի** ձախափնյակի բնակչության էթնիկ պատկանելիությունը:

Ուստի առնվազն տարօրինակ են հնչում Ռ. Մելիքովի այն խոսքերը, թե «եղել են այդ շրջանում ալբանները առանձին ցեղ կամ էլ ցեղերի միություն (եթե ցեղերի միություն, ապա քանակապես զգալի աստիճանի տարբերվող այն ցեղերից, որոնք մ.թ.ա. I դ.-մ.թ. I դ. մտել են Ալբանական թագավորության կազմի մեջ), մենք չգիտենք»:⁴¹ Շարունակելով իր միտքը՝ հեղինակը գտնում է, որ սկզբում ալբանները բնակվում էին **Կուր գետից** մինչև **Կովկասյան լեռներն** ընկած տարածքում, սակայն դա վերաբերում է Ալբանական թագավորության սահմաններին և որ իբր՝ ալբանական ցեղերը բնակվել են ի դեմս **ուտիների** նաև Կուրից հարավ ընկած շրջանում:⁴² Որ **Կուրի** աջափնյա **Աղվանքը** ոչ մի կապ չունի գետի ձախափնյակի **այսպես կոչված Աղվանքի հետ**, որի իսկական անվանումը մեզ հայտնի էլ չէ և միայն կարելի է ենթադրել, մենք առաջիկայում դեռ կքննարկենք, իսկ այժմ լոկ

³⁶ Հ. Յյուբշման, Հին Հայոց տեղոյ անունները, թարգմանեց Հ.Բ. Պիլեզիկճեան, Վիեննա, 1907, էջ 57:

³⁷ Procop., Bell. Pers., 1, 15. Ջաքարիա Ղեկտոր, Ժամանակագրություն, գիրք XII, գլ. 7, տես Hamilton Brooks, The Syriac chronicle known as that of Zachariah of Mitylene, London, 1899:

³⁸ Հ. Յյուբշման, նշվ. աշխ., էջ 58:

³⁹ Անդ:

⁴⁰ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908, էջ 423:

⁴¹ Р. Меликов, Этническая картина Азербайджана в период Акеменидского владычества (VI-IV вв. до н.э.), էջ 126-127:

⁴² Անդ, էջ 127:

նշենք, որ Ստրաբոնի հիշատակած 26 ցեղերի միությունն հանդիսացող Ալբանական թագավորությունը էթնիկ իմաստով դեռևս անգամ **կովկասալեզու ցեղերի համադաշնություն**ն չէր:

Աղվանք անունն ունի զուտ հայկական բովանդակություն և ծագում է **«աղու»** բառից: **«Աղու»**, որը նշանակում է քաղցր, բարի, անուշ, մեղմ և այլն, առաջացել է **«աղ»** բառի գործիական հոլովածից և ավելի վաղ հնչել է ոչ թե **«աղու»**, այլ **«աղով»** կամ, որ ավելի ճիշտ է, **«ալով»**, որ կնշանակի աղով համեմված, համեղություն ձեռք բերած: Ըստ որում, հետաքրքիր է, որ վրացիները փոխառել են այդ բառը շատ վաղուց, երբ հայերը այն դեռ արտասանում էին **«ալով»**: Ինչպես ճիշտ նշում է Յր. Աճառյանը, վրացերեն **գաալովերա**-ն, որ նշանակում է «քաղցրանալ», «անուշ համ ստանալ», կազմված է արմատական **«ալով»** բառից, որ փոխառություն է հայերենից և համապատասխանում է **«աղու»**-ին: Ըստ որում, հայերեն **«աղու»**-ից է ծագում նաև վրացերեն **միալներա=փաղաքչել** բառը:⁴³ Դժվար չէ տեսնել, որ **«ալով»**-ը հայերենին հատուկ օրինակափոխումը, ինչպես օրինակ վրացիների կողմից շատ վաղուց փոխառված **Մովկանը**, որ ավելի ուշ ժամանակների հայկական աղբյուրներում արձանագրված Մուկանն է, աստիճանաբար սկսում է արտասանվել **«ալու»**, իսկ ավելի ուշ՝ **«աղու»**: Միակ հնարավոր եզրակացությունն այն է, որ **«ով»**-ի վերածվելը **«ու»**-ի կատարվել է գոնե մինչև մ.թ.ա. I դարը: Սակայն բոլոր հիմքերը կան կարծելու, որ **«ալով»** ձևին՝ մինչև Գնեսու Պոմպեոսի հռոմեական բանակների Ալբանիա գալը, նախորդել է **«ալոբ»**-ը: Չի բացառվում առաջին հնարավորության իսկությունը, սակայն մենք՝ ելնելով մի շարք հանգամանքներից, որոնց ստորև կանդրադառնանք, հակված ենք առաջնությունը տալու **«ալոբ»** հնչմանը: Եվ, եթե ճիշտ է մեր տեսակետը,⁴⁴ իսկ այն ոչ ճիշտ համարելու հիմքեր չկան, ապա **«ալոբ»**-ը վերածվելու էր **«ալով»**-ի, իսկ այնուհետև **«ալու»**-ի, իսկ վրացական փոխառությունը կարող էր կատարվել **«ալով»** ձևի հանդես գալուց հետո:

Գործիական հոլովի **«-բ»** կազմիչը պահպանվել է նաև աշխարհաբարում: Այսպես, օրինակ, եթե «ուշադրություն» բառը սեռականում «ուշադրության» է, ապա **«-բ»** գործիականակերտը ստանալուց հետո վերածվում է **«ուշադրությամբ»**-ի, որտեղ **«ն»**-ն **«բ»**-ի ազդեցությամբ վերածվում է **«մ»**-ի: Գրաբարում կա գոյականների 5 պարզ հոլովում՝ Ա, Ե, Ի, Ո, Ու և երկու խառն՝ Ի-Ա, Ո-Ա: Գոյականը Ա պարզ հոլովման դեպքում գործիականում ունի **«-ալ»** վերջավորությունը, որը ձևավորվում է սեռականի «այ» և գործիականի **«-լ»** կազմիչի միացումով: Ե պարզ հոլովման դեպքում գործիական հոլովը կազմվում է սեռականի վերջավորության վրա գործիականի **«-բ»** կազմիչի հավելումով: Ի հոլովման ժամանակ սեռականի **«-ի»** վերջավորությանը հավելվում է գործիականի **«-լ»** կազմիչը: Նույնը տեղի է ունենում Ո հոլովման դեպքում: Շեղում է տեղի ունենում Ու հոլովման դեպքում, երբ գործիականում գոյականը ունի սեռականի և տրականի հոլովածը: Իսկ այդ կարելի է բացատրել միայն մի իրողությամբ: Մենք հակված ենք կարծելու, որ վաղնջական ժամանակներում Ու հոլովման դեպքում գոյականը գործիականում պետք է ունենար **«-բ»** կազմիչը, որը՝ վերածվելով **«-լ»**-ի, ընկել է, քանի որ երկու **«լ»**-ները պարզապես համագոյակցել չէին կարող: Ի-Ա խառն հոլովումը նույնպես մեզ նորություն չի տալիս: Անկանոն կամ զարտուղի հոլովման դեպքում մենք մշտապես հանդիպում ենք գործիականի **«-բ»** կազմիչին:⁴⁵

⁴³ Յր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, Ա հատոր, Եր., 1971, էջ 116:

⁴⁴ Ինչպես նշում է Գ. Զահուկյանը, հայերենի գործիականի կազմիչը վաղնջահայերենում պիտի ունենար –bi / -wi (-vi) տեսքը («Հայոց լեզվի պատմություն, նախագրային ժամանակաշրջան», Եր., 1987, էջ 241):

⁴⁵ Ա. Ա. Աբրահամյան, Գրաբարի ձեռնարկ, Եր., 1976, էջ 29-38:

Ի մի բերելով վերն ասվածը, մենք, հիմք ունենալով «կին» գոյականի գործիականում «կանամբ» և «կնաւ» ձևերը,⁴⁶ գալիս ենք այն եզրակացության, որ վաղնջական հայերենում գործիականը բոլոր հոլովներում կազմվել է, ամենայն հավանականությամբ, «-բ» կազմիչով, սակայն, երբ հայոց լեզվի տարածման առանձին շրջաններում «-բ»-ն վերածվել է «-ւ»-ի, «կանամբ»-ը սկզբում վերածվել է «կանաւ»-ի, իսկ շեշտակորույս «ա»-ի անկումից հետո «կնաւ»-ի:

Ինչպես տեսնում ենք, Ա, Ե, Ի, Ո հոլովումների դեպքում գործիականի կազմիչը «-ւ»-ն է, իսկ ինչ վերաբերում է Ու հոլովմանը, ապա մեր բացատրությունը տվել ենք: Կարծում ենք, որ վաղնջական հայերենում թե՛ պարզ և թե՛ խառը հոլովումների դեպքում գործիականի կազմիչը եղել է «-բ», սակայն այն մեզ է հասել միայն խառը հոլովման որոշ և անկանոն կամ զարտուղի հոլովման դեպքերում: Նկատվում է օրինաչափություն: Ձայնավորներից հետո «-բ»-ն ժամանակի ընթացքում որպես կանոն վերածվել է «-ւ»-ի, որն էլ մեզ իրավունք է տալիս ենթադրելու, թե Ու հոլովման դեպքում նույնպես «-բ»-ն վերածվել է «-ւ»-ի, սակայն ընկել է, քանի որ չէր կարող հնչվել «-ու»-ից հետո:

Եթե փորձենք համեմատել լատիներենի գործիական հոլովի վերջավորությունները, ապա կտեսնենք, որ առաջին հոլովման դեպքում գործիականն ունի ուղղականի տեսքը, երկրորդ հոլովման դեպքում՝ «-օ» վերջավորությունը, որը համընկնում է տրականին, երրորդ հոլովման դեպքում՝ «-ե», չորրորդ հոլովման դեպքում հոգնակիում «bus», և հինգերորդ հոլովման դեպքում՝ կրկին հոգնակիում «būs»:⁴⁷ Կարծում ենք, որ լատիներենում ևս «-բ»-ն կամ «b-ն»-ը որպես գործիականի հոգնակի թվի կազմիչներ, ցույց են տալիս, որ գործիականի «-բ» հոլովակազմիչը հնդեվրոպական ընդհանուր ակունքներ ունի: Անշուշտ, մեր խնդիրը չէ պարզելու, թե ինչպես են ընթացել հնչյունափոխական գործընթացները լատիներենում, առավել ևս, որ մենք համապատասխան պատրաստություն էլ չունենք, սակայն լատիներենի օրինակը ցույց է տալիս, որ վաղնջական հայերենում սկզբնապես գործիական հոլովի կազմիչը եղել է միայն «-բ», որը ձայնավորից հետո որպես կանոն վերածվել է «-ւ»-ի, իսկ Ո հոլովման դեպքում «-վ»-ի:

Այժմ՝ ելնելով վերը կատարված քննությունից, դժվար չէ եզրակացնել, որ սկզբնական «ալոր»-ը և նրանից առաջացած «ալով»-ը և «ալու-աղու»-ն՝ բացի վերը նշված իմաստներից ունեցել է «պարարտ», «արգասաբեր» իմաստ, որի վրա գունարվելով «-ան» վերջածանցը ծնել է արգասաբեր վայրի իմաստ: Դրա վրա դրվելով «ք» հոգնակիակերտը, նրան տվել է աշխարհագրական տեղանքի կամ երկրամասի բովանդակություն: Վերջինիս առաջացումից հետո **Կուր-Արաքսյան** տափարակի **Կուրի** աջափնյակը ստացել է **Աղուանից դաշտ** անունը: Սակայն Մեծ Հայքին պատկանում էր միայն նշված տափարակի Մեծ Հայքի մեջ մտնող **Կուրի** աջափնյակը, հետևաբար հայերը արգավանդ դաշտի գաղափարը տարածեցին նաև **Կուրի** ձախափնյա շրջանի վրա և, երբ այնտեղ ձևավորվեց ինչ-որ մի անուն ունեցող պետություն, հայերն այն կոչեցին **Աղվանից (դաշտի) պետություն** կամ **Աղվանք**:

Ամեն ինչից դատելով, հայերն սկզբում այդ թագավորությունը կոչել են **Ալորանք**, որը միայն հետագայում՝ դեռ մինչև հայ գրերի գյուտը, վերածվել է **Ալվանքի**, իսկ «ով»-ի «ու» վերափոխվելուց հետո՝ «Ալուանք»-ի, էլ ավելի ուշ՝ «Աղուանք»-ի: Հասկանալի է, որ «Աղվանքի» հայկական լինելը և հայերենով բացատրվելը՝ վերն ասվածից հետո, այլևս կասկածներ հարուցել չեն

⁴⁶ Անդ, էջ 56:

⁴⁷ В. И. Мирощенко, Н. А. Федоров, Учебник латинского языка, Москва, 1976, էջ 26-111:

կարող, որ այն զուտ հայկական երևույթ է: Եվ, եթե հետազայում, անգամ՝ ուշ միջնադարում մարդը իրեն համարում էր «ազգաւ հայ» «Աղուանից աշխարհից», բնավ չի նշանակում, թե նա այսպես կոչված աղվան է եղել: Դա մոտավորապես նույնն է, ինչ որ վասպուրականցին կամ գուգարացին իրենց կոչեին «ազգաւ հայ» «ի Վասպուրական կամ ի Գուգարաց աշխարհէ»:

Չետագա շարադրանքում մենք ցույց կտանք, որ այսպես կոչված «աղուաններ»-ը կամ «ալբաններ»-ը հունա-հռոմեական աշխարհին հայտնի են դառնում մոտավորապես մ.թ.ա. I դարից: Արևելք են գալիս հռոմեացիները՝ ի դեմս Գնեսու Պոմպեոսի բանակների, և այսպես կոչված Աղվանքի անունը, որ հայերի բերանում այդ ժամանակ հնչելու էր Ալոբանք, նրանք անմիջապես նմանեցնում են Ալբանիային, որտեղ սղվում է շեշտակորույս «ո»-ն և հայկական «ք» հոգնակիակերտը, որ սովորաբար նշանակում է երկիր կամ ժողովուրդ, փոխարինվում է «-ia»-ով: Անկախ այն հանգամանքից, թե Ալբանիայի զուգահեռները հանդիպում են կելտական ժողովուրդների մոտ, այս դեպքում Կուրի ձախափնյակում գտնվող պետության Ալբանիա անվանումը զուտ պատահական նմանություն ունի նրանց հետ: Այլ խոսքով, «alban» և «Albania» անունները ծագում են հայերի շրջանում և բացատրվում են հայերենով: Այդ անունը ոչ մի կերպ չի կարելի կապել կելտական աշխարհի և ոչ էլ լատինական mons Albanus-ի հետ:

3. Այսպես կոչված ալբանական ցեղերի և նրանց լեզվական պատկանելության հարցի շուրջ:

Չասկանալի պատճառներով «Ալբանիա-Աղուանք»-ի վերաբերյալ հնագույն տեղեկությունները պահպանել են հունա-հռոմեական աղբյուրները: Որչափ որ մենք կարող ենք դատել, դրանց մեջ առաջինը ամասեցի հույն աշխարհագետ Ստրաբոնն է, որի հաղորդումներից մեկի համաձայն «Նրանց (իմա՝ ալբանների - Բ.Յ.) թագավորները երևելի են: Այժմ, ճիշտ է, բոլոր ցեղերին մեկ թագավոր է կառավարում, այն դեպքում, երբ նախկինում յուրաքանչյուր այլալեզու ցեղ կառավարվում էր սեփական թագավորի կողմից: Նրանք (իմա՝ ալբանները - Բ.Յ.) 26 լեզուներ ունեն, այնպես որ նրանք դժվարությամբ են մտնում միմյանց հետ հարաբերությունների մեջ»:⁴⁸ Չենվելով այս հաղորդման վրա, Կ. Տրևերը գրում է, թե աղվանական ազգությունը ձևավորվել է 26 ցեղերից: Ըստ որում, այդ ցեղերի միավորումից հետո ցեղային միավորման գլուխ է կանգնում աղվանների կամ ալբանների ցեղը, որը հավանաբար տնտեսական և ռազմական տեսակետից առավել հզորն է եղել:⁴⁹ Եզրակացությունը՝ եզրակացություն, սակայն, հակառակ Կ. Տրևերի «խորիմաստ» դատողության, դեռևս և ոչ մի ուսումնասիրողի չի հաջողվել գտնել «ալբան-աղուան» անունը կրող որոշակի ցեղ: Իսկ եթե հաշվի առնենք այն իրողությունը, թե իբր՝ Կուրի ձախափնյակում է գտնվել ալբանների հավաքական ամբողջությունը, ապա զարմանալիորեն թագավորության անկումից հետո երբևէ չի հիշատակվում մի որևէ ցեղ, որը կրեր «ալբան-աղուան» անունը:

Այս հարցին, անշուշտ, մենք դեռ կանդրադառնանք, սակայն այժմ կանգ առնենք այն հարցի վրա, թե որոնք են եղել Ստրաբոնի կողմից հիշատակված այսպես կոչված ալբանական 26 ցեղերը, քանի որ՝ ինչ-ինչ պատճառներով հույն աշխարհագետը նրանց անունները չի պահպանել: Կ. Տրևերը՝

⁴⁸ Strabo, XI, 4, 6.

⁴⁹ К.В. Тревер, *նշվ. աշխ.*, էջ 44:

փորձելով ինչ-որ կերպ վեր հանել այսպես կոչված աղվանական ցեղերի անունները, գրում է, թե պատմությունը հիշյալ բոլոր 26 ցեղերի անունները չի պահպանել: Որ իբր՝ պահպանվել են, հավանաբար, առավել նշանավորների մասին առանձին տվյալներ և հիշատակություններ,⁵⁰ սակայն դրանց մեջ նա այդպես էլ չի գտնում ալբանների: Դժբախտաբար, բարեխիղճ և անգամ հայերի նկատմամբ արտակարգ բարյացակամորեն տրամադրված, սակայն, այսպես կոչված Աղվանքի շատ հարցերից անտեղյակ Կ. Տրևերը, որին, որքան էլ ցավալի լինի, առանց լուրջ վերլուծության հետևել են նշանակալի թվով այլ ուսումնասիրողներ, ներկայացնում է մեզ մի այնպիսի շարադրանք, որը բացարձակորեն չի համապատասխանում պատմական ճշմարտությանը: Հեղինակի կարծիքով, «ալբան»-ների բուն տարածքը եղել է **Կուր** գետի միջին և ստորին հոսանքի շրջանը՝ գերազանցապես ձախափնյա շրջանը, իսկ **Կուրի** ստորին հոսանքի աջափնյակը, որ հնում կրել է **Կասպիանե** (իմա՝ հայերեն **Կասպ-Բ.Յ.**) անունը, Ստրաբոնի համաձայն, նույնպես մտել է **Ալբանիա-Աղուանքի** մեջ:⁵¹

Հույն աշխարհագետը **Կասպ-Կասպիանեին** անդրադարձել է երկու անգամ և, առաջին հայացքից, խիստ հակասական ձևով: Այսպես, անդրադառնալով Մեծ Հայքի ընդարձակմանը՝ Արտաշես Ա հայոց թագավորի օրոք, Ստրաբոնը գրում է, թե Արտաշեսը և Ջարեհը «...մեծացան շրջակա ազգերից գրավելով զանազան գավառներ, *Մարերից՝ Կասպիանեն, Փավնիտիսը և Բասորոպեդան...*»:⁵² Չնայած Ստրաբոնը խոսում է միասնական նվաճումների մասին, իրականում մարերից, բայց ոչ թե «ալբան-աղուան»-ներից **Կասպիանեն** կարող էր գրավել միայն Արտաշես Ա-ն: Սակայն առավելապես հենվելով Ստրաբոնի մեկ այլ հաղորդման վրա, որտեղ ասված է, թե «ալբանների մարզին է պատկանում **Կասպիանեն, որն [այդպես] է կոչվել այժմ անհետացած մի ցեղի անունով, որով կոչվում է նաև ծովը**»,⁵³ Կ. Տրևերը,⁵⁴ Ս. Երեմյանը⁵⁵ և շատ ուրիշներ գտնում են, որ **Կասպիանեն** իբր՝ եղել է «ալբանական» երկրամաս: Այսուհանդերձ Կ. Տրևերը, հավանաբար, որոշ երկնտանք է ունեցել **Կասպիանեի** հարցում, որովհետև այնուհետև նշել է, թե պարզ չէ՝ Ստրաբոնը ասում է իր ժամանակների կացության մասին, թե՞ վկայաբերում է իր նախորդներից մեկի հաղորդումը: Ուստի նա եզրակացրել է, որ չի բացառվում այն հնարավորությունը, որ հեղինակն ի նկատի է ունեցել ոչ միայն **Կուրից** հարավ ընկած գետաբերանի աջափնյա շրջանը, այլև ձախափնյակը՝ ներառելով **Ապշերոնի թերակղզին** և շրջակա երկրամասերը, որի բնակչությունը մ.թ. I դարերում, թերևս, կրել է կամ շարունակել է կրել կասպերի անունը:⁵⁶ **Ապշերոնի թերակղզու** և շրջակա տարածքների ներառումը **Կասպ-Կասպիանեի** մեջ մի փոքր փոխում է Կ. Տրևերի եզրակացության բնույթը, սակայն հակասությունը բոլորովին չի վերացնում, քանի որ խոսքը մի դեպքում վերաբերում է ալբանական երկրամասին, իսկ մյուս դեպքում՝ հայերի կողմից մարերից գրավված երկրամասին: Սակայն խնդիրը դրանով չի ավարտվում, որովհետև, ինչպես կտեսնենք, ոչ մի կերպ չի կարելի մ.թ. I դարի հաղորդումը տարածել առավել հին ժամանակների վրա: Եթե Կ. Տրևերը և նրան հետևողները մի փոքր խորանային սկզբնաղբյուրների՝

⁵⁰ Անդ, էջ 44:

⁵¹ Անդ:

⁵² Strabo, XI, 14, 5.

⁵³ Անդ, XI, 4, 5.

⁵⁴ К.В. Тревер, *ՈՂՎ. աշխ.*, էջ 44-45:

⁵⁵ Տես Ս.Տ. Երեմյանի աշխատությունները և «Աղվանք»-ին վերաբերող քարտեզները:

⁵⁶ К.В. Тревер, *ՈՂՎ. աշխ.*, էջ 45:

թեկուզև կցկտուր տեղեկությունների մեջ, ապա նրանց համար պարզ կդառնար, որ Ստրաբոնի մոտ հակասություն չկա, քանի որ հեղինակը նկատի է ունեցել երկու իրարից տարբեր **կասափաններ**:

Նախ՝ քննության առնենք այն հարցը, թե ալբանական համարվող **կասաբերը** երբևից կարող էին բնակվել նշված տարածքներում: Հարցը մենք քննության ենք առնում այն պարզ պատճառով, որ համենայն դեպս՝ Աքեմենյան Պարսկաստանի շրջանում **կասաբերի** բնակությունը հիշյալ տարածքում լիովին բացառվում է: Աքեմենյան Պարսկաստանի հյուսիսային սահմանը՝ Հերոդոտոսի հավաստմամբ, անցնում էր Կովկասյան լեռնաշղթայով. **«Նույնիսկ կոլքերը և հարևանները՝ մինչև Կովկաս լեռը (իմա՝ լեռնաշղթան-Բ.Հ.), քանզի մինչև լեռը տիրում են պարսիկները, իսկ Կովկասից հյուսիս (ընկած երկիրը) հաշվի չի առնում պարսիկներին, նույնպես հարկ են տալիս ընծաներ մատուցելու ձևով»**⁵⁷: Ստացվում է հետաքրքիր կացություն. մի կողմից՝ կարծես թե կասկած չկա, որ Աքեմենյան Պարսկաստանի սահմանը հասել է մինչև **Մեծ Կովկասի լեռնաշղթան**, իսկ մյուս կողմից՝ զարմանալիորեն **Կուրից հյուսիս ընկած երկիրը**, թվում է, թե չի մտնում ոչ մի սատրապության մեջ:

Անշուշտ, կարելի է ենթադրել, որ Պարսից տերության սահմանն անցել է **Կուր** գետով, որը բավականաչափ ամուր պատնեշ էր հյուսիսկովկասյան քոչվորների դիմաց, սակայն, այնուամենայնիվ, այն անհամեմատ ավելի խոցելի պատվար էր, քան Կովկասյան լեռնաշղթան, ուստի միանգամայն տրամաբանական պետք է համարել այն միտքը, որ Աքեմենյան տերությունը իր սահմանները հասցրել էր մինչև **Կովկասի լեռները**: Այդ դեպքում պետք է պատասխան տալ այն հարցին, թե ովքե՞ր են բնակեցրել **Կովկասյան լեռնաշղթայի ու Կուրի** միջև ընկած տարածքը:

Կասաբերի հետ կապված, կամա թե ակամա, պարտավոր ենք քննարկել մի շատ կարևոր հարց՝ կապված XI և XV սատրապությունների տեղադրության հետ, որը, մեր կարծիքով, լույս է սփռում նշված կնճռոտ հարցի վրա: Առաջինի մասին Հերոդոտոսը գրում է. **«Կասաբերը, պավսիկները, պանտիմաթները և դարեյտները մեկ նահանգ կազմած վճարում էին երկու հարյուր տաղանդ: Սա էլ տասնմեկերորդ նահանգն էր»**:⁵⁸ Իսկ երկրորդն ունի հետևյալ նկարագրությունը. **«Սակերը և կասաբերը վճարում էին երկու հարյուր հիսուն տաղանդ. սա տասնհինգերորդ նահանգն էր»**:⁵⁹ Ավելորդ չի լինի նշել, որ նշված սատրապությունների տեղադրության մասին միասնական կարծիք գոյություն չունի: Մասնավորապես, որոշ ուսումնասիրողներ փորձում են տասնհինգերորդ սատրապությունը տեղադրել Այսրկովկասում՝ փորձելով սակերին տեղադրել **Սակասենի** տարածքում, այսինքն՝ **Փանձակ**, ներկայիս **Չյանջա** քաղաքի շրջակայքում:⁶⁰ Սակայն պատմաբանների մեծ մասը իրավացիորեն գտնում է, որ տեղեկությունը վերաբերում է միջինասիական սակերին, որոնք նույնանուն են բեհիսթունյան արձանագրության **Saka** երկրին:⁶¹ Հասկանալի է, որ նման բացատրության և տեղորոշման դեպքում տասնհինգերորդ սատրապությունը կհայտնվի ոչ թե Այսրկովկասում, այլ **Կասափց ծովից** արևելք ընկած շրջանում: Կասկածից վեր է, որ չնայած ադրբեջանցի պատմաբանների համառ ձգտումներին, Հերոդոտոսի XV սատրապության մեջ հիշատակված կասաբերին տեղադրել Այսրկովկասում պարզապես հնարարվոր չէ, քանի որ ավելի ուշ շրջանում հիշատակված այսրկովկասյան կասաբերը բավականին համեստ տարածք էին զբաղեցնում

⁵⁷ Herodotus, III, 97:

⁵⁸ Անդ, III, 92:

⁵⁹ Անդ, III, 93:

⁶⁰ В.В. Струве, Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии, Л., 1968, էջ 18:

⁶¹ И.М. Дьяконов, История Мидии, М.-Л., 1956, էջ 359:

անգամ **Շակաշենեում** հաստատված ու ժամանակի ընթացքում հայացած սակերի հետ միասին և հազիվ թե կարող էին 250 տաղանդ հարկ վճարել:

Կարծում ենք, որ անգամ հարկ չկա ընդգծելու, որ XI սատրապության **կասպերը**՝ ազգակից լինելով հանդերձ XV սատրապության **կասպերին**, այնուամենայնիվ չեն նույնանում նրանց հետ: Եվ եթե նրանք հիշատակվում են տարբեր սատրապություններում, ապա այդ իրողությունը պետք է բացատրել այդ երկու հատվածների բնակության իրար չսահմանակցող տարածքների առկայությամբ և, իհարկե, նշանակալից բազմամարդությանը, որի շնորհիվ նրանք տեղ են գտել երկու սատրապությունների նկարագրության մեջ: Չխորանալով հարցի մանրամասների մեջ՝ նշենք, որ ուսումնասիրողները, ըստ մեծի մասին (Շթայն Յ., Յերման Ա., Դյակոնով Ի. Ս.), ինչպես նաև “История Дагестана” («Դաղստանի պատմություն») գրքի հեղինակները, Կուզմինա Ե.Ե., Յերցֆելդ Ե. և ուրիշներ) կասպերին տեղադրել են Ատրպատականյան Մարաստանից հյուսիս-արևելք, **Կասպից ծովի** հարավ-արևմտյան ափերին, **Ապշերոնի թերակղզուց** դեպի հարավ:⁶² Ըստ որում, այս տեսակետն, առաջին հայկացքից, անթերի է, որովհետև Ստրաբոնը, Կղավդիոս Պտղոմեոսը և մի շարք այլ հեղինակներ, իրոք, Կասպից ծովի հիշյալ հատվածում են տեղադրում **Կասպիանե երկիրը**: Յավելենք, որ դրան չեն հակասում նաև հայկական աղբյուրների տեղեկությունները, որոնք նույնպես **Կասպը** տեղորոշում են **Կասպից ծովին** առափնյա երկրամասում: Այս տեղեկություններին մենք դեռ կանդրադառնանք, որովհետև դրանք լուրջ վերլուծություն են պահանջում, իսկ այժմ լոկ արձանագրենք, որ **Կասպից ծովի** հարավ-արևմտյան ափերին վերոհիշյալ հեղինակները տեղադրում են XI սատրապության **կասպերին**:

XV սատրապության կասպերը, ուսումնասիրողների մի մասի տեսակետով, բնակեցրել են Յինդաքաշից հարավ (Քաֆիրիստան, Նուրիստան և Չիթբալ) ընկած շրջանը:⁶³ Ու. Յաուն և Ջ. Ուելսը հակված են նրանց տեսնելու Քաշմիրում,⁶⁴ չնայած շատ էլ վստահ չեն տեղադրության խնդրում: Ի.Ս. Դյակոնովը՝ ելնելով այն հանգամանքից, որ Քսերքսեսի բանակում կռվող **կասպերի** հագուստը և զենքը նման էին մ.թ.ա. I հազարամյակի **մաննացիների** և **մարերի** հանդերձանքին, նրանց համարում է այսրկովկասյան ցեղ:⁶⁵ Ինչ վերաբերում է XV սատրապության **կասպերին**, ապա Ի. Դյակոնովը նրանց տեսնում է Կասպից ծովից արևելք՝ մերձկասպյան **սակերի** հարևանությամբ: Սակայն, որքան էլ զարմանալի լինի, հեղինակը չի բացառում նաև XV սատրապության **կասպերի** տեղորոշումը Այսրկովկասում, ինչը և՛ սկզբնաղբյուրներից ելնելով, պետք է համարել անհեթեթություն:

Ստրուվեն հիշյալ սատրապությունը փորձում էր տեղորոշել **Արալի ծովից** արևելք՝ վերջինս դիտարկելով որպես **Կասպից ծովի** շարունակություն: Նա գտնում էր, որ **կասպերը** նույնանում են **սակերին**, որոնք բնակվում էին **Սոգդից** այն կողմ և Դարեհ Ա-ի օրոք կազմել էին ծովից այն կողմ գտնվող **սակերի հատուկ շրջանը**: Ըստ հեղինակի՝ հույն պատմագիրները **Արալյան ծովից** արևելք

⁶² А.И. Доватур, Д.И. Каллистов, И.А. Шишова, Народы нашей страны в "Истории" Геродота, Тексты, перевод, комментарий, изд. "Наука", Москва, 1982, էջ 196, ծմբ. 101:

⁶³ Անդ:

⁶⁴ How W., Wells J., A commentary of Herodotus. Oxford, 1928, I-II, տե՛ս А.И. Довашур,...., նշվ. աշխ., էջ 196, ծմբ. 101: Յնմտ. Junge J., Sake-Studien, տե՛ս "Klio", 1939, տե՛ս Heft, XLI, էջ 84:

⁶⁵ И.М. Дьяконов, История Мидии, էջ 103, 364: Յնմտ. Хлонин И.Н., Этнография державы Ахеменидов по Геродоту, տե՛ս "Страны и народы Востока", 1969, вып. 87, էջ 288:

բնակվող **սակերին** կոչում էին **մասագետներ** և **դահեր**, որոնցից ծովափնյա շրջանում գտնվողները կոչվել են **կասպեր**:⁶⁶

Դժվար չէ տեսնել, որ կարծիքների ու տեսակետների պակաս չի զգացվում, սակայն հարցը մնում է մութ և անհասկանալի: Մի դեպքում՝ փաստորեն, երկու կասպերն էլ հայտնվում են Այսրկովկասում, մյուս դեպքում՝ Միջին Ասիայի կողմերում: Վերջապես, մի շատ էական իրողություն. այն որ **Մարաստանը** սահմանակցում էր անմիջականորեն **սասպեյրներին**, ինչի մասին հավաստում է Զերոդոտոսը, դառնում է ոչ միայն կասկածելի, այլև անհնարին: Սակայն վերոհիշյալ ուսումնասիրողները՝ չգիտես ինչու⁶⁷, այդ մասին մոռանում են: Ելնելով նշված հակասական տեսակետների առկայությունից, որոնք ըստ իս, լոկ խճճում են խնդիրը, կամենում ենք ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրել Ու. Զաուի և Ջ. Ուելսի այն ենթադրության վրա, որ սատրապությունների ցուցակում **կասպերի** կամ **կասպիացիների** մարզը փոխարինում է **Յյուրկանիային** կամ **Վրկանին**:⁶⁷

Շուտով պարզ կդառնա, որ այդ ենթադրությունը միակ հավանականն է, սակայն բոլորովին ավելորդ չենք համարում նշել, որ այս իրողությունը, այլ խոսքով՝ Վրկանից աշխարհի հիշատակության բացակայությունը հերոդոտյան սատրապությունների ցուցակում, լոկ շարժել է մի շարք հետազոտողների զարմանքը, սակայն չի մղել հիմնավորված բացատրությունների:⁶⁸

Զերոդոտոսի «Պատմություն»-ն, անշուշտ, տեղյակ է վրկանների գոյությանը: Վերջիններս նրա երկում հիշատակվում են երկու անգամ: Ըստ Պատմահոր՝ **«Ասիայում կա մի դաշտավայր՝ բոլոր կողմերից լեռներով շրջափակված, իսկ այդ լեռներով անցնում են հինգ նեղ կիրճեր: Այս դաշտավայրը հնում պատկանել է քորասմների և գտնվում է նույն քորասմների, հյուրկանների, պարթևների, սարանգների և թամանների սահմաններում: Պարսից իշխանության հաստատումից հետո այն արդեն պատկանում է (պարսից) արքային: Արդ, դաշտավայրը շրջափակող լեռից հոսում է մի մեծ գետ, որի անունն է *Ալես*: Այս գետը, բաժանված լինելով հինգ թևի, հնում յուրաքանչյուր թևով ոռոգում էր վերոհիշյալ ժողովուրդներից յուրաքանչյուրի երկիրը, քանի որ ամեն կիրճից մի թև էր հոսում»:**⁶⁹ Զերոդոտոսի հաջորդ հաղորդմամբ **«Յյուրկանները ևս զինված էին պարսիկների նման. նրանց առաջնորդն էր Մեգապանոսը, որը հետագայում դարձավ Բաբելոնի կառավարիչ»:**⁷⁰ Հույն-պարսկական կռիվների առնչությամբ հույն պատմագիրը հիշատակում է նաև **կասպերին**, որոնք **«արշավել էին այժեռի հագած, և իրենց տեղական եղեգնյա աղեղներով ու ակինակներով զինված: Նրանց հանդերձանքն այսպիսին էր, իսկ նրանց առաջնորդն էր Արտյուփիոսի եղբայր Արիմարդոսը»:**⁷¹

Հասկանալի է, որ **կասպերի** և **վրկանների** միաժամանակ հիշատակությունը պատմիչի կողմից կարծես կասկածի տակ է առնում **Կասպերի երկրի** նույնացման հնարավորությունը, սակայն **Վրկանից աշխարհի** անվան բացակայությունը սատրապությունների ժողովուրդների և ցեղերի ցուցակում ոչ պակաս տարօրինակ է, որովհետև տարածական առումով պետք է ենթադրել, որ դատարկություն է առաջանում, կամ էլ **Վրկանը** վարչականորեն ներառված է մեկ այլ հպատակ երկրի մեջ: Այս առումով հետաքրքրություն են ներկայացնում Բեհիսթունյան ժայռին՝ Դարեհ Ա-ի թողած

⁶⁶ В.В. Струве, *Նշվ. աշխ.*, էջ 55, 110:

⁶⁷ А.И. Доватур, ..., *Նշվ. աշխ.*, 196, ծմթ. 101:

⁶⁸ Stein H., *Herodotus erklärt von H. Stein*, Berlin, 1869, ad. III, 92, 2. Пьянков И.В., "История Персии" Ктессия и среднеазиатские сатрапии Ахеменидов в конце V в. до н.э., ВДИ, 1965, թիվ 2, էջ 45:

⁶⁹ Herodotus, III, 117:

⁷⁰ Անդ, VII, 62:

⁷¹ Անդ, VII, 67:

եռալեզվյան արձանագրության տվյալները: Պարսից թագավորը հայտնում է, որ իրեն հպատակ են եղել 23 երկրներ, որոնց կազմում են **Պարթևքը, Սոգդը, Բակտրիան, Խորեզմը, Սագաստանը** և այլք, սակայն չի հիշատակում Վրկանը:⁷² Այսուհանդերձ, Ռարեհ Ա արքան նույն արձանագրության մեջ մեկ այլ կապակցությամբ գրում է, որ «**Պարթևքն ու Վարկանան իմ դեմ ապստամբեցին ու հարեցին Ֆրավարտիչին**»:⁷³ Մի կողմից՝ երկրանունը բաց է թողնված ապստամբ երկրների ցուցակում, մյուս կողմից՝ **Վարկանան** (= **Վրկան-Բ.Յ.**) ապստամբ երկիր է: Որոնք են հնարավոր եզրակացությունները: Թերևս, **Վրկանը**՝ պարզապես թյուրիմացաբար, տեղ չի գտել հպատակ երկրների ցուցակում կամ էլ վարչականորեն միացված է եղել հարևան երկրներից որևէ մեկին: Առավելություն տալ դրանցից որևէ մեկին դժվար է, սակայն այն հանգամանքը, որ Ռարեհը հպատակ երկրների թիվը հստակ սահմանում է 23, ապա կարծես թե գերադասելի է երկրորդ եզրակացությունը: Շատ հավանական է, որ **Պարթևքն ու Վարկանան**՝ հարելով Ֆրավարտիչին և ապստամբելով արքեմենյան գահակալի դեմ, պարտություն են կրել ու հանձնվել մի կառավարչի կառավարմանը, որով էլ պայմանավորվում է **Վարկանա-Վրկանի** բացակայությունը հպատակ երկրների ցուցակում:

Հաշվի առնելով նման հնարավորությունը՝ պետք է պատասխան տալ նաև մեկ հարցի ևս: Բեհիսթունյան արձանագրության հպատակ երկրների ցուցակն արտահայտում է սատրապությունների ստեղծմանը նախորդող վարչա-քաղաքական իրավիճակը, թե՞ վարչական բարեփոխումներին հաջորդած կացությունը: Ըստ իս՝ անտարակույս է, որ արձանագրության հպատակ երկրների ցուցակը լոկ արտահայտում է ապստամբության պարտությանն անմիջապես հաջորդող ժամանակաշրջանը, որովհետև հազիվ թե այն գրվեր վարչա-քաղաքական մեծ վերափոխությունների կենսագործումից հետո: Հետևաբար, շատ էլ չպետք է կառչել արձանագրության հպատակ երկրների և հերոդոտոսյան սատրապությունների ցուցակների տարբերություններից: Առաջինը դեռևս իր վրա չի կրում վարչա-քաղաքական բաժանումներ կատարելու պետական նպատակասլացությունը, ինչ չի կարելի ասել երկրորդ դեպքում:

Պարզելով, որ վարչական բարեփոխությունների հետևանքով հնարավոր էին երկրների և երկրամասերի ենթակայության փոփոխություններ, կարծում ենք, որ Ու. Հաուի և Ջ. Ուելսի ենթադրությունն առավել քան հավանական է և ամրապնդվում է հերոդոտոսյան ցուցակում Վրկանից աշխարհի անվան բացակայությամբ:

Տասնմեկերորդ սատրապության կազմում հիշատակված ցեղերից առավել հստակ տեղադրվում են **դարեյտները**: Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն»-ը նրանց տեղադրում է **Կասպից ծովից** հարավ՝ ներկայիս **Ռեյ քաղաքի** մերձակայքում (իմա՝ պատմական **Ռագայի-Բ.Յ.**): Ըստ հեղինակի՝ «**Ձագրոս լեռից դեպի արևելք սագարտիացիներն են, սրանցից հետո՝ հասնելով մինչև Պարթիա, Քորոմիթրենե, որից դեպի հյուսիս էլյունայիսն է. նրանից դեպի արևելք բնակվում են տապուրները: Քորոմիթրենեից դեպի հարավ սիդիկներն են և Սիգրանիկեն և Ռագիանեն. նրանց մոտ՝ Յասոնիոն լեռան ստորոտում Վադասները և Դարեյտիս գավառը և ամբողջ Պարսքի երկայնքով՝ Սյուրոմիդիան**»:⁷⁴ Այս նկարագրությունից դժվար չէ հետևեցնել, որ **Ռագիանեն Ռագա** կամ **Ռեյ քաղաքի** շրջակայքն է, հետևաբար **Յասոնիոն լեռը** ոչ այլ ինչ է, բայց եթե **Դամավանդ լեռը**, որը գտնվում է Իրանի մայրաքաղաք Թեհրանից շուրջ 120 կմ հյուսիս-արևելք:

⁷² Roland G. Kent, Old Persian, grammar, texts, lexicon, Second Edition revised, New Haven, Connecticut, 1953, էջ 117:

⁷³ Անդ, էջ 122, II սյունակ, § 35:

⁷⁴ Claudii Ptolemaei Geographia, Lib. VI, cap. 2, 6:

Հաղորդման համաձայն՝ վաղասներին և դարեյտներին պետք է տեղադրել **Յասոնիոն** կամ **Դամավանդ լեռան** հարևանությամբ: Հարցիս քննության տեսակետից անգամ կարևոր էլ չէ, թե վերջինները տարածվում էին լեռից հյուսիս, թե՞ արևելք: Սակայն, որոշակի է մի իրողություն: Եթե Հերոդոտոսի սատրապությունների ցանկում տասնմեկերորդ սատրապության նկարագրությունը տրված է հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք ուղղությամբ, ապա **կասպերը** նույնական են հունահռոմեական աղբյուրների և հայ պատմիչների հիշատակած **Կասպից ծովի** հարավ-արևմտյան ափի **կասպերին**, սակայն արևելքից արևմուտք ուղղվածության դեպքում՝ կասկածից վեր է, որ սատրապության կասպերը նույնական են **վրկանների**: Արդ, որի՞ն տալ գերադասությունը: Ըստ իս՝ սկզբնաղբյուրները խոսում են հօգուտ երկրորդ մոտեցման, որովհետև, երբ քննության ենք առնում **Կասպից ծովի** առափնյա շրջանում ապրող ցեղերի տեղորոշման խնդիրը, ապա՝ համաձայն Ստրաբոնի, **վրկանների** և **արիանների** միջև բնակվել են **տապիրները** կամ **տապուրները**, իսկ **վրկաններից** այն կողմ՝ **ամարոները**, **անարիակները**, **կադուսիները** (իմա՝ **կատիշները**-Հ.Բ.), **աղվանները**, **կասպերը**, **ուխտիները** և այլ ժողովուրդներ մինչև **սկյութները**:⁷⁵ Հույն աշխարհագետի մյուս հաղորդմամբ՝ **Կասպից ծովի** արևելյան ափին բնակվող **դահերին** կամ **ապարներին** **Վրկանից աշխարհից** բաժանում է անապատը և **Կասպից ծովը** շրջապատող լեռների լանջերին բնակվում է **ալբանների** և **հայերի** մի մասը՝ զբաղեցնելով մի ոչ մեծ հատված, իսկ մնացած մեծագույն մասը բնակատեղի է ծառայում **գելերի**, **կադուսիների**, **ամարոների**, **ուխտիների** և **անարիակների** համար:⁷⁶ Ուստի՝ ելնելով այն իրողությունից, որ տասնմեկերորդ սատրապության մեջ հիշատակություն չկա **ամարոների** և **կատիշների** մասին, որոնք կարող էին և բացակայել Մեդիայի սատրապության նկարագրության մեջ, սակայն հազիվ թե չհիշատակվեին **պավսիկների** և **պանտիմաթների** պես անհայտ ցեղերի արձանագրվելու դեպքում, կարծում են, որ պիտի հիմնավորված համարել վերն առաջ քաշված տեսակետը **Կասպ-Վրկան** նույնացման մասին: Այդ դեպքում պարզից էլ պարզ է, որ Աքեմենյան շրջանում կասպերը դեռևս չէին հաստատվել Այսրկովկասյան տարածաշրջանում:

Ինչ խոսք, որ այս մեկնաբանության դեպքում էլ բացատրություն է պահանջում **Կասպից ծովի** հարավ-արևմտյան ափին բնակվող **կասպերի** խնդիրը, որոնք՝ Ստրաբոնի վկայությամբ, I դարում կորցրել էին իրենց ինքնությունը՝ տեղանքին հաղորդելով լոկ իրենց անունը: Հավանականության առումով **կասպերը** կարող էին հայտնվել **Կասպից ծովի** հարավ-արևմտյան ափերին կամ **Հյուսիսային Կովկասից** կամ էլ **Միջին Ասիայից**: Կասպերն, անշուշտ, պատկանել են այսպես կոչված՝ Աղվանից թագավորությունը բնակեցնող 26 ցեղերի թվին: Սակայն **կասպերի** տեղադրության և Այսրկովկասում հաստատվելու վերաբերյալ սկզբնաղբյուրների տեղեկությունների հակասականությունը պահանջում է մանրակրկիտ քննություն և բացատրություններ: Ստրաբոնի՝ **Կասպից ծովի** առափնյա ցեղերի նկարագրության մեջ ասված է, որ ծովի շրջագծով **վրկաններից** հետո բնակվում են **ամարոները**, **անարիակները**, **կադուսիները**, **ալբանները**, **կասպերը**, **ուխտիները** և, մինչև **սկյութները**, հավանաբար, այլ ժողովուրդներ:⁷⁷

⁷⁵ Strabo, XI, VIII, 8:

⁷⁶ Անդ, XI, VII, 1:

⁷⁷ Անդ, XI, VIII, 8:

Էրատոսթենեսի համաձայն՝ «տեղաբնիկները **Կովկասն անվանում են Կասպի (Κασπίου), հավանաբար վկայակոչելով կասպերի անունով**»:⁷⁸ Ա. Յակոբյանը միանգամայն իրավացիորեն նշում է, որ՝ բերված տեղեկություններին համաձայն, **կասպերը** տեղադրվում են ալբաններից հյուսիս՝ **Կովկասյան լեռների և Կասպից ծովի** միջև:⁷⁹

Դրան համահունչ են Պոմպոնիոս Մելայի և Դիոնիսիոս Ալեքսանդրացու տեղեկությունները, որոնցից առաջինի համաձայն, Կասպից ծովը Յուսիսային օվկիանոսին միացնող նեղուցի ափերին բնակվում են քոչվոր **սկյութները**, իսկ այնուհետև **Կասպից ծովի**⁸⁰ մոտ **կասպերը** և **ամազոնուհիները**,...**Վրկանից ծոցի** մոտ ապրում էին **աղվանները, մոսխերը, վրկանները**:⁸¹ Ինչ վերաբերում է Դիոնիսիոս Ալեքսանդրացուն, ապա նա տալիս է մերձծովյան ժողովուրդների ներքոհիշյալ նկարագրությունը.«**ես կպատմեմ ամենը այն մասին, թե ինչ ցեղեր են ապրում նրա (Կասպից ծովի- Բ. Յ.) շուրջը՝ սկսելով հյուսիս-արևմտյան կողմից: Առաջինը սկյութներն են, որոնք բնակվում են Կրոնյան ծովին (Յուսիսային օվկիանոս-Բ.Յ.) մերձակա ափը Կասպից ծովի բերանով. այնուհետև ունները (οἰννοί), իսկ նրանցից այն կողմ՝ կասպերը, որոնցից այն կողմ ռազմաշունչ կաղուսիները և աղվանները (ալբանները), որոնք բնակվում են լեռնային երկրում: Նրանց մերձակայքում են մարդերը, վրկանները և տապիրները**»:⁸² Պոմպոնիոս Մելան մեկ այլ կապակցությամբ գրում է, որ **Կովկասյան լեռները** կոչվում էին **Տավրյան, Մոսքական, Ամազոնյան, Կասպիական, Կորաքսյան** և Կովկասյան՝ կապված նրանց մերձակայքում ապրող ժողովուրդների անվանումների հետ:⁸³ Յետագա հեղինակներին անդրադառնալը բոլորովին իմաստ չունի, որովհետև նրանք միայն կրկնում են վերը բերված տեղեկությունները:

Ի՞նչ եզրակացությունների կարող են բերել նշված հաղորդումները: Դեռևս անցյալ դարի 80-ական թվականներին Ա. Յակոբյանը ցույց է տվել, որ վերը բերված հաղորդումների **կասպերը** չեն նույնանում Ստրաբոնի կողմից հիշատակված Փայտակարան աշխարհի կամ Կասպի **կասպերին**: Նա գտնում է, որ բերված տեղեկությունների **կասպերին** պետք է տեղադրել Կասպից ծովի ափին, սակայն ալբաններից հյուսիս: Մեր կողմից կամենում ենք ավելացնել, որ որքան էլ Ստրաբոնի նշված, ինչպես և Պոմպոնիոս Մելայի ու Դիոնիսիոս Ալեքսանդրացու տեղեկությունները՝ ընդհանուր առմամբ, համերաշխ են, սակայն այնուամենայնիվ կան ուշադրության արժանի տարբերություններ: Այսպես՝ Ստրաբոնի մոտ **կասպերը** հիշվում են **ալբան-աղվաններից** հյուսիս, որոնցից էլ ավելի հյուսիս տեղադրվում են **ուխտիները**: Պոմպոնիոս Մելան սկյութներից հետո թվարկում է՝ հյուսիսից հարավ ուղղությամբ, **կասպերին և ամազոնուհիներին**, այնուհետև՝ **ալբաններին, մոսքերին և վրկաններին**, իսկ Դիոնիսիոս Ալեքսանդրացին՝ սկսելով **Վոլգայի գետաբերանից**, հիշատակում է **սկյութներին, ուններին, կասպերին և այնուհետև՝ կաղուսիներին, ալբաններին, մարդերին, վրկաններին և տապիրներին**: Համեմատությունից, և այն էլ թռուցիկ, կարելի է եզրակացնել, որ οἰννοί-ը պետք է անվերապահորեն համարել οἰτιοί-ի աղավաղված οἶτοι գրության ուշ շրջանում կատարված գրչագրական փոփոխությունը,⁸⁴ հետևաբար այն հոնների հետ նույնացնելու փորձերը ոչ

⁷⁸ Անդ, XI, II, 5:

⁷⁹ А.А. Акопян, Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987, էջ 38:

⁸⁰ Շատ անտիկ հեղինակներ Կասպից ծովը համարում էին Յուսիսային օվկիանոսի ծոցը և ենթադրում էին նրանց միացնող նեղուցի գոյությունը: Այս տեսակետը չէին կիսում Յերոդոտոսը, Պտղոմեոսը և մի շարք այլ հեղինակներ:

⁸¹ В.В. Латышев, Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, տե՛ս ВДИ, 1949, թիվ 1, էջ 284, 374:

⁸² Անդ, տե՛ս ВДИ, 1948, թիվ 1, էջ 240-241:

⁸³ Անդ, տե՛ս ВДИ, 1949, թիվ 1, էջ 274:

⁸⁴ А.А. Акопян, նշվ. աշխ., էջ 39:

միայն արդարացված չեն, այլև կարող են ժպիտ առաջ բերել:⁸⁵ Ջարմանալիորեն կադուսիները հայտնվել են ալբաններից հյուսիս, որը հակասում է մյուս հեղինակների տվյալներին և, ամենայն որոշակիությամբ, ճիշտ չէ: Բերված տեղեկությունների համաձայն՝ **կասպերը** հայտնվում են Յյուսիսային Կովկասում, բայց միաժամանակ՝ նրանք Ստրաբոնի օրերում ապրում էին Կասպ-Փայտակարանի և Աղվանից Կասպքի շրջանում: Յետևաբար, պետք է եզրակացնել, որ բերված տեղեկությունների նշանակալից մասը ծագում է շատ ավելի հին ժամանակներից՝ կապված, թերևս, Պատրակլեսի արշավի հետ, և որ տեղի է ունեցել կասպերի գաղթ Յյուսիսային Կովկասից Այսրկովկաս: Անշուշտ, տեսականորեն կարելի է նաև ենթադրել, որ **կասպերը** կարող էին տեղափոխվել Այսրկովկաս Միջին Ասիայից և հյուսիս-արևելյան Իրանի տարածքներից, սակայն այն պետք է բացառել՝ ոչ միայն ելնելով վերը բերված տվյալներից, այլև մեկ այլ ոչ պակաս կարևոր իրողությունից:

Հայտնի է, որ **Իբերիան** կամ **Վիրքը** անվանվել է նաև **Վարջան**,⁸⁶ որի նախնական ձևն, անկասկած, լինելու է **Վարգանա** կամ **Վարկանա**: «Աշխարհացոյց»-ը Պարսից Քուստ-ի-խորասանի կամ Արևելյան Քուստի մեջ հիշատակում է **Վարկան երկիրը կամ աշխարհը**⁸⁷, որը նույնական է հունա-հռոմեական աղբյուրների **Յյուրկանիային** և հայկական աղբյուրների **Վրկանից աշխարհին**: Կարելի է, անշուշտ, ենթադրել, թե նմանությունը պատահական է, ինչպես օրինակ՝ **Պիրենեան թերակղզու Իբերիան** և **Վիրք-Իբերիան**:⁸⁸ Սակայն այս դեպքում, ըստ իս, նմանությունը բոլորովին էլ պատահական չէ: **Վրացական Վարջանը**, կամ որ ավելի ճիշտ է, **Վիրքին** տրված՝ **Վարջան** անունը անպայմանորեն պետք է սերտ աղերս ունենա **Վրկան** կամ ավելի **հին Վարկանա երկրանվանը**: Յետաքրքիր է նաև, որ **Վիրքի Վարջան** անվանը ուղեկցում են **Կասպի քաղաքի** և **Կովկասյան լեռներին** տրված **Կասպիական լեռներ** անվանումները: **Վարկանը** (=Վարջան) կամ **Վարկանան** պետք է ծագեր «գայլ» բառից, այսինքն՝ պետք է նշանակեր «գայլի տոտեմը կրողների երկիր»:⁸⁹ Յետևաբար հնարավոր եզրակացությունն այն է, որ ցեղային տոտեմը՝ «**վարկանան**» կամ «**գայլը**» փոխարինել է ցեղանվանը: Մենք վերն արդեն, մեր կարծիքով, հիմնավորեցինք կասպ-վրկան էթնիկ նույնությունը: Այն ոչ միայն ճիշտ է **Վրկանից աշխարհի** բնակչության համար, այլև միանգամայն իրական է նաև **Վիրքի** կապակցությամբ: Դատելով կցկտուր, անուղղակի նյութից՝ **կասպ-վրկանների** մի մասը **Յյուսիսային Կովկասի** վրայով շարժվելով հարավ, հաստատվում է Արևելյան Վրաստանի տարածքում՝ նրան փոխանցելով **Վարկանա-Վարգան-Վարջան** անունը, իսկ նրա քաղաքներից մեկին՝ **Կասպի** անունը: Ցավոք, այս տեղաշարժը չի արձանագրվել աղբյուրներում,⁹⁰ սակայն կարելի է, գրեթե առանց սխալվելու, ենթադրել, որ այն կատարվել է, թերևս, Դարեհ Ա Վշտասպի վարչական վերակառուցումներից և Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներից հետո՝ հիմք ունենալով **կասպերի** գտնվելը Յյուսիսային Կովկասում:⁹¹ Հասկանալի է, որ, եթե **կասպերն** անգամ հաստատվել են Այսրկովկասում՝ մ.թ.ա. V դարի կեսերից հետո, ապա նրանք չէին կարող հիշատակվել Այսրկովկասի տարածքում գտնվող որևէ սատրապության կազմում՝ ինչն այնքան ցանկալի է

⁸⁵ Джафаров Ю.Р., Гунны и Азербайджан, Автореф. дисс., Баку, 1981, էջ 4-5:

⁸⁶ «Աշխարհացոյց Մովսեսի խորենացոյց», Վենետիկ, 1881, էջ 40. «Վարջան, որ է Վիրք»:

⁸⁷ Անդ. «Քուստի խորասան, որ է կողմ Արեւելից. յորում է աշխարհ քսան և վեց, այսինքն գոր ասեմ. Ահմադան, Կոշմ, Վարկան, Ապրշահր, Մրվ,...»:

⁸⁸ Նմանությունը պատահական համարելով հանդերձ, մենք կարծում ենք, որ այս խնդիրը հատուկ քննության կարիք ունի:

⁸⁹ Roland G. Kent, Old Persian..., CA 206:

⁹⁰ Xenophon's Expeditio Cyrii, I, V, 2:

⁹¹ Այս հարցը կարող է նաև այլ լուսաբանում ստանալ՝ «Կյուրոպեդիա»-ի տվյալների լույսով:

ադրբեջանական պատմաբաններին: Իրականում նրանց հաստատվելը Այսրկովկասում եղել է շատ ավելի ուշ: Միանգամայն կիսելով Ա. Յակոբյանի վերը բերված տեսակետը Յյուսիսային Կովկասի կասպերի մասին լոկ կամենում ենք հավելել, որ դրանք և Ստրաբոնի հիշատակած կասպերը նույն ժողովուրդն են, որն սկզբում ապրել է Յյուսիսային Կովկասում և՛ այնուհետև ինչ-ինչ պատճառներով շարժվելով հարավ, հաստատվել է Այսրկովկասում:

Կրկին վերադառնալով **կասպերի** և **վրկանների** նույնացման խնդրին՝ հարկ է նշել, որ **պավսիկները** և **պանթիմաթները** պետք է տեղադրվեն **Վրկանից** արևմուտք և **դարեյտներից** արևելք:⁹² **Պավսիկները** և **պանտիմաթները**, ցավոք, այլևս չեն հիշատակվում աղբյուրներում, որը և հնարավորություն չի տալիս պարզելու ստուգապես ո՛չ նրանց բնակության որոշակի տարածքը, ո՛չ էլ էթնիկ պատկանելիությունը:

Ի. Դյակոնովը հնարավոր է համարում **պավսիկների**, **պանտիմաթների** և **դարեյտների կադուսիական** կամ **կատիշական** ցեղեր լինելը և **անարիակների**՝ մերձկասպյան ցեղախմբին պատկանելը: Սակայն, մեր կարծիքով, վերոհիշյալ երեք ցեղերն ավելի շուտ կարող էին պատկանել **անարիակների** աշխարհին կամ **Վրկանից** ցեղախմբին, քան **կատիշներին**: Նյութը սակավ է, սակայն ուշադիր քննությունը ցույց է տալիս, որ միայն նման մեկնաբանության դեպքում է հնարավոր, մասնավորապես՝ **սասպեյրների** և Մեդիայի հարևանությունը, ինչի մասին հավաստում է Յերոդոտոսը: Յետևաբար **Դամավանդ-Յասոնիոն լեռից** արևմուտք ընկած առափնյա հողերը, որոնք օղակում են **Կասպից ծովը** հարավ-արևմուտքից, պետք է կազմեն **Մեդիա-Մարաստանի** մասը: Ըստ որում, նրանց սահմանակցության շրջանը պետք է լիներ **Կուր գետի** ստորին ավազանը, ամեն ինչից դատելով՝ **Երասխի** և **Կուրի** միախառնումից մինչև **Կասպից ծովը** ընկած շրջանը:

Տասնմեկերորդ սատրապությունը **Վրկանի** և շրջակա տարածքներում տեղադրելու դեպքում, չնայած վերը կատարված քննությանը, արտաքնապես շարունակում է օրակարգում մնալ տասնհինգերորդը Այսրկովկասում տեղորոշելու խնդիրը, որովհետև **սակ-սկյութներն** իրոք հաստատվել էին **Գանձակ** (ներկայիս **Գանջա**) շրջակայքում՝ երկրամասին տալով իրենց անունը (**Սակասենե-Շակաշեն**), իսկ նրանցից ոչ շատ հեռու գտնվում է հունա-հռոմեական և հայկական սկզբնաղբյուրների **Կասպիանե-Կասպ** երկրամասը: Մեր քննությունը բացառում է նման հնարավորությունը ևս: Ըստ որում դրա բանալին պետք է փնտրել պարսկական սեպագիր արձանագրություններում:

Դարեհ Ա-ի Բեհիսթունյան ժայռի վրա թողած եռալեզվյան արձանագրության մեջ, ինչպես վերը նշեցինք, պարսից արքան հիշատակում է իրեն հպատակ 23 երկրների անուններ, որոնց մեջ հանդիպող **Saka-Սակա** երկիրը արձանագրված է **Գադարա (=Գանդարա)**, **Սատագուշ** կամ **Սատագյուդիա** և Արաքոսիա երկրների մերձակցությամբ կամ հարևանությամբ:⁹³ Այս իրողությունը շատ ուսումնասիրողների, այդ թվում նաև մեզ, իրավունք է տալիս տասնհինգերորդ սատրապությունը տեսնելու Միջին Ասիայի տարածքում: Մեզ համար նրա Միջին Ասիայում գտնվելը լիովին բավարար է, ուստի մեր առջև խնդիր չենք դնում մանրակրկիտ քննության առնելու, թե **սակ-սկյութները** Միջին Ասիայի հատկապես որ շրջաններն էին բնակեցնում, սակայն մի բան հստակ է, որ նրանց ցանկացած տեղադրության դեպքում բացառվում է **սակերին** Այսրկովկասում տեսնելու հնարավորությունը: Յետևաբար՝ Վ. Ստրուվեի կողմից **սակերին Շակասենե-Շակաշենի սակերի** հետ նույնացնելու

⁹² И.М. Дьяконов, История Мидии, т. 447:

⁹³ R.G.Kent, Old Persian..., т. 117: Gadāra:Saka:Qataguš:Harauvatis (=Aracosia):

փորձը ոչ մի լուրջ կռվանով չի հիմնավորված: Ավելին, այն հակասում է թե՛ Հերոդոտոսի մյուս տվյալներին և թե՛ պարսկական արձանագրությունների հաղորդումների տրամաբանությամբ:⁹⁴

Կասպերի հիշատակությունը առաջավորասիական տարածաշրջանի տարբեր հատվածներում ցույց է տալիս նրանց նախնական էթնիկ միասնությունը: Ըստ որում՝ կասկած չի կարող հարուցել նրանց իրանախոս ցեղ լինելը և, եթե ուսումնասիրողները աղվաններին համարում են Կովկասյան էթնիկ ընդհանրություն, ապա կասպերը կարող էին մտնել մի մասով՝ Աղվանից կոչված թագավորության մեջ, սակայն բոլորովին էլ չպատկանելով կովկասյան լեզուների ընտանիքին: Մենք այս հանգամանքի վրա ենք հրավիրում ընթերցողի ուշադրությունը, քանի որ, ինչպես ստորև կհամոզվենք, աղվանական կոչված էթնիկ ընդհանրությունը սկզբում միանգամայն այլ բնույթ ուներ:

Այն մասին, որ Ստրաբոնը ճիշտ է՝ **Կասպիանե երկիրը** տեսնելով և՛ Աղվանից կոչված թագավորության և՛ Արտաշես Ա թագավորի տիրույթների մեջ, հստակ տեղեկություն է պահպանել Մովսես Կաղանկատվացիին: Խոսելով Մեսրոպ Մաշտոցի առաքելության մասին դեպի Աղվանք նա գրում է. «**Եւ ձգէր զքարոզչութիւն աւետարանին յաշխարհն Ուտիացոց և յԱղուանս, և՛ Լփինս, և ի Կասպս, և մինչև ի դուռն Չորայ**»:⁹⁵ Մաշտոցի երթուղին շատ հստակ է. **Ուտիացվոց աշխարհ-Աղվանք-Լփինք-Կասպք-Չորա դուռն**: Համաձայն այդ երթուղու **Կասպքը** հայտնվում է **Լփինքի և Չորա դռան** միջև **Կասպից ծովին** առափնյա շրջանում, ինչը լիովին ապացուցում է հայկական և աղվանական **Կասպերի** գոյությունը: Նույն իրողությունը մենք տեսնում ենք «Աշխարհացոյց»-ում, որը հակառակ այսօր տիրապետող կարծիքի, պատկանում է ոչ թե Անանիա Շիրակացու, այլ Պատմահոր՝ Մովսես Խորենացու գրչին: Նրա Ասիական Սարմատիայի նկարագրության մեջ, որն ամեն ինչից դատելով, արտացոլում է III դ. քաղաքական կացությունը, ասված է. «**Եւ բնակին ի Սարմատիա ազգ բազումք, որք են այսոքիկ. ...Տապաստաւանք, Աղուտականք, Խենակք, Շիղայք, Ճիղայք, Խեղայք, Կասքք, Փախք, Շրուանք...**»:⁹⁶ **Կասպքի** հարևանությամբ **շիղայերի, ճիղայերի, շրվանի** և մյուս ցեղերի ու ցեղային երկրների հիշատակությունը ոչ մի կասկած չի թողնում, որ այստեղ խոսքը վերաբերում է այսպես կոչված՝ աղվանական **Կասպքին**, որը հայտնվել է **Ասիական Սարմատիայի** կազմում՝ այլ խոսքով՝ քաղաքակիրթ աշխարհից դուրս, **մազքթական ցեղերի** Այսրկովկաս ներխուժելու հետևանքով:

Կարծում ենք, որ ընթերցողին պարզ դարձավ, որ այն դրույթը, թե իբր՝ սկզբում **աղվանները** հիշատակվում են **կասպ** անվան ներքո, հեռու է իրականությունից: Կ. Տրևերի կարծիքով անտիկ սկզբնաղբյուրները տեղեկություններ են պահպանել ևս մի քանի ցեղերի մասին, որոնք մտել են ալբանական միության մեջ. **ուտիներ, գելեր, լեգեր, գարգարներ, սիլվեր, դիդուրներ**:⁹⁷ Ինչպես վերը տեսանք, հեղինակի համար աղվանական միությունը կազմում են Ստրաբոնի հիշատակած 26 ցեղերը, որոնք նախկինում կառավարվել են իրենց արքայիկների կողմից, իսկ հետո հայտնվել էին մեկ միապետի իշխանության ներքո: Հետևաբար, տեսնենք, թե հեղինակի հիշատակած ցեղերից ո՞րոնք էին, որ կարող էին մտնել այսպես կոչված՝ Աղվանից թագավորության կամ Աղվանական ցեղային միության մեջ:

⁹⁴ Մեր խնդրի քննության տեսակետից այս հարցը հետագա հետազոտման կարիք չունի, սակայն մեծ կարևորություն է ներկայացնում Աբեմենյան Պարսկաստանի վարչա-քաղաքական պատմության ուսումնասիրության առումով:

⁹⁵ Մովսես Կաղանկատվացի, գիրք Ա, գլ. ԻԷ:

⁹⁶ Աբրահամյան Ա., Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը (ուսումնասիրություն), Եր., 1944, էջ 347: «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրության մեջ գրիչների մեղքով Կասպքի անունը սպորդել է:

⁹⁷ К.В. Тревер, *նշվ.*, էջ 46:

Ուստի քննության առնենք նշված ցեղերն՝ առանձին-առանձին և վերջում անդրադառնանք էթնիկ ընդհանրական «ալբան-աղուան» անվանը: Կասպերից հետո Կ. Տրևերը հիշատակում է **ուսիներին** որպես նշված 26 ցեղերից մեկը: Սակայն ոչ միայն նա, այլև մյուս բոլոր հետազոտողները, ովքեր փորձում են հայկական **Ուսիք աշխարհի** անունը կապել այսպես կոչված **ուսիների** հետ, պարզապես ցույց են տալիս իրենց անգրագիտությունը՝ տեղանունների և էթնանունների վերլուծության խնդրում: Վերջերս լույս տեսավ Ռաուֆ Մելիքովի «Этническая картина Азербайджана в период Ахеменидского владычества (VI-IV вв. до н. э.)»⁹⁸. (Ադրբեջանի էթնիկ պատկերը Աքեմենյան տիրապետության շրջանում (VI-IV մ.թ.ա.) աշխատությունը, որը թերևս ադրբեջանական պատմագիտության վերջին խոսքն է՝ **Կուրի** և **Երասխի** միջին և ստորին ավազանի էթնիկ կազմի վերաբերյալ: Ավելորդ համարելով անդրադառնալ այն խնդրին, որ Աքեմենյան տերության շրջանում դեռ ո՛չ **Ատրպատական** կար և ո՛չ էլ, բնականաբար, դրանից հնչյունափոխված **Ադրբեջան** անունը, ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրում ենք այն խնդրի վրա, որ ըստ հեղինակի՝ ուսիները հայտնի են ակկադական, շումերական, ուրարտական և անտիկ սկզբնաղբյուրներից, ինչպես նաև վաղմիջնադարյան հայ հեղինակների և իբր թե՝ աղվան պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացու երկերից:⁹⁸ Ըստ հեղինակի, չնայած **ուսիների** ցեղը քննության է առնվել արդի շատ հետազոտողների կողմից, մինչև օրս էլ նրանց բնակության տարածքի և էթնիկ ծագման հարցերը ձեռք չեն բերել բավարար պարզություն: Հեղինակը հավելում է, որ **ուսիների** խնդրին ուսումնասիրողները անդրադարձել են լոկ հպանցիկ՝ կապված Մարաստանի, Ատրպատականի և Աղվանքի պատմության հետազոտության հետ:⁹⁹

Պատմագիտության մեջ կարծիք է հայտնվել, որ **ուսիները** սերում են իբր՝ **կուսիներից**, որոնք մ.թ.ա. XXIII-XXI դդ. բնակվել են Ատրպատականի և Ջազրոշի շրջաններում: Իսկ Ի. Դյակոնովը լիովին հավանական է համարում Ջ. Յամպոլսկու այն կարծիքը, որ **կուսիների** անունը նույն էթնիկական անվանումն է, որ առավել ուշ շրջանի սկզբնաղբյուրները պահպանել են «**ուսիներ**», «**ուխիներ**», «**ուդեր**», «**ուդիններ**» և «**օտեններ**» ձևով:¹⁰⁰ Թաքնվել Դյակոնովի թիկունքում և նման տեսությունը վերակենդանացնել, կարծում ենք, որ իմաստ չունեն: Ուստի և հեղինակն ավելի լավ կաներ բերեր առնվազն երեք օրինակ՝ ցույց տալու համար, որ **Կուսիի** «**կ**»-ն կարող էր վերածվել սկզբում «**ս**»-ի, այնուհետև «**հ**»-ի և վերջապես անհետանալ:

Ի. Ալիևը հակված է կարծելու, որ **կուսիները**՝ դուրս մղված **լուլուբեյների** կողմից, գրավում են հարավային և հարավ-արևելյան Անդրկովկասի երկրամասերը և հայտնի դառնում «**էտիունի**» անունով, որը հետագայում վերածվում է «**ուսի**»-ի, մի ցեղի, որը եղել է Կովկասյան Ալբանիայի հիմնական բնակչությունը:¹⁰¹ Եվ եթե Ի. Ալիևը՝ համադրելով «**կուսի**» և «**ուսի**» անունները, գտնում էր, որ «**կուսի**»-ի սկզբնական «**կ**»-ի անկումը բնորոշ է Ջազրոշի լեռնականների լեզուներին, ապա Ի. Դյակոնովը ավելի ուշ գտնում էր, որ **Kuti**-ի արտաքին նմանությունը **uti** էթնանվանը բավարար չէ որոշակի եզրակացությունների համար:¹⁰² Այսուհանդերձ Ռ. Մելիքովը պաշտպանում է «**կուսի**»-ի և «**ուսի**»-ի լեզվական ազգակցությունը՝ գտնելով, որ թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը պատկանել են կովկասյան

⁹⁸ Р. Меликов, Этническая картина Азербайджана в период Ахеменидского владычества (VI-IV вв. до н. э.), Баку, 2003, с.111:

⁹⁹ Անդ:

¹⁰⁰ И.М. Дьяконов, История Мидии, т.2 110: Նույնի «Языки древней Передней Азии», М., 1987, т.2 23:

¹⁰¹ И. Алиев, О первых племенных союзах на территории Азербайджана, Баку, 1959, т.4: Տես նաև И. Алиев, История Мидии, Баку, 1960, т.2 65:

¹⁰² И. Алиев, История Мидии, т.2 65: И.М. Дьяконов, Языки древней Передней Азии, д.б. 12:

լեզուների հյուսիս-արևելյան ճյուղին: Դրանով է նա բացատրում Անդրկովկասում միջագետքյան և հյուսիս-իրանյան իրերի տարածումը և որոշ ձեռագրերում կուտիներին Κούτιοι անվանելը:¹⁰³

Ռ. Մելիքովը անդրադառնում է նաև Բ. Տուրակի տեսակետին, թե **Էտիունին** համապատասխանել է Անդրկովկասի հարավային մասին, թե Ի. Մեշչանինովը **Էթիունցիներին** համարել է **ուղերի (ուղինների)** նախնիներ, որոնք բնակվել են **Նուխի** գավառի **Նիջ** և **Վարդաշեն** գյուղերում և տեղափոխվել են այդ շրջանը ուշ ժամանակներում: Որպես ապացույց նշվում է, որ ուղերը չեն բնակվում այլևս նախկին **Էթիունի** սահմաններում, թե Գր. Ղափանցյանը **Էթիունին** համարել է ընդարձակ երկիր կամ էլ բազմաթիվ մանր իշխանություններից բաղկացած դաշնային պետություն: Սակայն ընդունելով հանդերձ ուտիների գտնվելը **Երասխի** մերձակայքում՝ Ատրպատականի սահմանին, քիչ հավանական է համարել **Etiani**-ի կամ **Etiahi**-ի նույնացումը ստի-ին:¹⁰⁴

Գ. Մելիքիշվիլին իրավացիորեն գտնում էր, որ Էթիունի էր կոչվում **Կարսից՝ մինչև Սևանա լիճը** ներառող տարածքը և **Էթիունին** քաղաքական կազմավորում չի եղել, այլ ընդհակառակը՝ աշխարհագրական հասկացություն: Նրա կարծիքով **Էթիունին** տեղական անվանում է և իբր՝ կապ ունի աղվանական **ուղ** կամ **ուղին** տեղանվան հետ, հետևաբար **Էթիունի** բնակչությունը համարել է կովկասալեզու:¹⁰⁵ Անցնելով որոշ հեղինակների մտավարժանքներից, թե Սևանա լճի ավազանի վանյան շրջանի **Իշտիկունիվ**, **Լուերունիվ**, **Կամանիվ** երկրների անունները, երկրներ, որոնք գտնվում են **Ուեդուրի-Էթիունի** երկրում, աղերս ունեն հյուսիսկովկասյան **Գունիք**, **Ցուրիք**, **Կախիք** և այլ անունների, **սdur**-ին՝ **ուղին** ցեղանվան, **Ուտիք** աշխարհանվան հետ, հեղինակը կանգ է առնում վանյան արքա Սարդուր Բ-ի արձանագրություններից մեկում հանդիպող **Կուալբանի** երկրանվան վրա՝ այն համահունչ գտնելով **Ալբանիային**¹⁰⁶:

Այնուհետև Ռ. Մելիքովը նշում է, որ **ուտիների** մասին գրում են Չերոդոտոսը, Ստրաբոնը, Պլինիոս Ավագը, Կղավդիոս Պողոմեոսը, Եվսեբիոսը, Ստեփան Բյուզանդացին, իբր՝ աղվան պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացին և հայ հեղինակներ Ագաթանգեղոսը, Փավստոս Բուզանդը, Մովսես Խորենացին և Մովսես Խորենացուն վերագրվող «Աշխարհացոյց»-ը:¹⁰⁷

Արդ տեսնենք, թե որքանո՞վ են հիմնավոր հեղինակի բերած կռվանները: Ըստ Ռ. Մելիքովի՝ Չերոդոտոսը հիշատակում է **ուտիներին** Աքեմենյան տերության տասնչորսերորդ սատրապությունում: Չոյն հեղինակի մոտ ասված է. «**Սագարտիները, սարանգները, թամանները, ուտիները (իմա՝ Οὐτίων -Յ.Բ.), մյուկերը և Կարմիր ծովում գտնվող կղզիների բնակիչները, որտեղ արքան բնակեցնում է, այսպես կոչված, տեղահանվածներից, այս բոլորը վճարում էին վեց հարյուր տաղանդ հարկ. սա տասնչորսերորդ նահանգն էր**»:¹⁰⁸ Պատմահոր մեկ այլ հաղորդման համաձայն՝ «**ուտիները և մյուկերը և պարիկանիները զինված էին պակտյուլացիների նման: Սրանց առաջնորդում էին հետևյալները. ուտիներին և մյուկերին՝ Դարեհի որդի Արամենեսը, իսկ Պարիկանիներին՝ Ոյրբագոսի որդի Սիրոմիտրեսը**»:¹⁰⁹ Հիրավի պետք է շատ վառ և երազկոտ երևակայություն ունենալ տեղադրելու համար **ուտիներին**, որոնք մյուսների հետ միասին գտնվում

¹⁰³ И. Алиев, История Мидии, т. 2, 156, 65: Հեղինակն ի նկատի ունի Ստրաբոնի երկի Կ. Մյուլլերի Փարիզյան 1858թ. հրատարակությունը: Տեղեկանքը գալիս է Զ. Յամպոլսկուց:

¹⁰⁴ Р. Меликов, նշվ. աշխ., էջ 113:

¹⁰⁵ Меликишвили Г.А., Население северных областей Наираи-Урарту и его роль в древневосточной истории, «XXV международный конгресс востоковедов», М., 1960, էջ 2-4:

¹⁰⁶ Р. Меликов, նշվ. աշխ., էջ 113-114:

¹⁰⁷ Անդ, էջ 115:

¹⁰⁸ Herodotus, III, 93:

¹⁰⁹ Անդ, VII, 68:

էին **Կարմիր** (իմա՝ **Արաբական**) **ծովի** մերձակայքում, Ատրպատականի տարածքում: Աքեմենյան տերության վարչա-սատրապական քարտեզը կազմողներից և ոչ մեկը չի էլ փորձել նման տեղադրություն կատարել: Մինչդեռ, ըստ Ռ. Մելիքովի՝ սովորաբար **սագարտիները** տեղադրվում են ներկայիս Իրանի արևելա-կենտրոնական շրջանում, **սարանգները**՝ ներկա Աֆղանստանի հարավ-արևմտյան մասում, **ուտիները**՝ Պարսից ծոցի հյուսիս-արևելյան առափնյա և **մյուկերը**՝ Օմանի ծովի հյուսիս-արևմտյան առափնյա հատվածում¹¹⁰:

Ժամանակին Ի. Դյակոնովը կարծիք է հայտնել, թե 14-րդ սատրապության **սագարտիներից** զատ հավանաբար գոյություն են ունեցել **արևմտյան սագարտիներ**, որոնց նա փորձում է նույնացնել սեպագրական շրջանի **Ջիկիրտու** երկրի բնակիչների հետ:¹¹¹ Եթե անգամ զուտ տեսականորեն ընդունենք նման ցեղի գոյությունը Ատրպատականի տարածքում, վիճակը ոչնչով չի փոխվում: Կամ պիտի ենթադրել, որ նրանք ինչ-ինչ պատճառներով տեղափոխվել են հարավ-արևելք և նույնական են 14-րդ սատրապության **սագարտիներին** կամ էլ իրար հետ ոչ մի առնչություն չունեն, քանի որ **ուտիների** և **մյուկերի** տեղադրությունը որոշվում է ոչ թե **Ջիկիրտուի** տեղորոշմամբ, այլ շատ ավելի հարավ-արևելք գտնվող՝ **սագարտիների** և **սարանգների** բնակության վայրով:

Շատ տարօրինակ կարծիք է հայտնել Ի. Խլոպինը, որը գտնում է, թե **սագարտիները** սխալմամբ են մտցվել 14-րդ սատրապության մեջ՝ **վրկանների** փոխարեն¹¹²:

Ռ. Մելիքովը՝ քննության առնելով նախորդ ուսումնասիրողներին, գտնում է, որ **սագարտիները** զբաղեցրել են Հարավային Ադրբեջանի շրջանները, որտեղ գտնվել է **Ասագարդեին** նույնական **Ջիկիրտու** երկիրը, մյուկերը ապրել են **Արաքս** գետի մոտ, իսկ ուտիները՝ **Կուր** գետի մոտ: Երկուսից մեկը. կամ Ռ. Մելիքովը չի պատկերացնում Հերոդոտոսի սատրապական ցանկի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգը կամ էլ ամեն գնով փորձում է հերոդոտյան հիշատակության ցեղերին հայտարարել **Կուր-Արաքսյան** ավազանի բնակիչներ: Իրականում, ինչպես ցույց են տվել մեծ թվով ուսումնասիրողներ, **սագարտիները** պետք է բնակվեին **Քաֆիրիստանում**, **մյուկերը**՝ շատ հարավ գտնվող **Մակրանում** և ուտիները՝ **Յուտիայում**: Հավանաբար **Յուտիան** սկզբում մաս է կազմել **Պարսքի**, քանի որ Վահյազդատը, որ ապստամբում է Ռարեհի դեմ, ապրել է Յուտիայում և ապստամբությունը ճնշելուց հետո պարսից թագավորը հանել է այդ երկիրը **Պարսքի** կազմից, մտցրել է 14-րդ սատրապության մեջ և հարկատու դարձրել:¹¹³

Ըստ որում, առավել հավանականն այն է, որ մ.թ.ա. VI դարում **Յուտիան** պարսկախոս երկիր է եղել, ուստի Ռ. Մելիքովի կարծիքն այն մասին, թե ուտիները վերաբերում են արևելա-հյուսիսկովկասյան լեզվախմբին,¹¹⁴ ոչնչով հիմնավորված չէ: Տարրական ծանոթություն չունենալով պատմա-աշխարհագրական քննության մեթոդներին՝ նա հայտարարում է, թե ուտիների երկրամասի նույնացումը **Յուտիային** համոզիչ չէ, քանի որ հինպարսկական Yautiā և հին հունական Οὐτιοί (ըստ հեղինակի՝ Ստի-ից կամ Օուտի-ից, հավանաբար, նաև Սիտի-ից) ձևերը ճիշտ չեն համընկնում և չեն կարող վկայել այդ անունների նույնությունը և որ Վահյազդատի ապստամբությունը եղել է Պարսքում:¹¹⁵

¹¹⁰ "Atlante Storico", Navara, 1979, "Impero Persiano", քարտեզ 7: F.W. Putsgers, Historischer Schul-Atlas, 53. Auflage, Bielefeld und Leipzig, 1936, քարտեզ 6: "Atlas zur Geschichte", Band I, Gotha/Leipzig, 1973, քարտեզ 8 III:

¹¹¹ И. Дяконов, История Мидии, էջ 340: Н. В. Арутюнян, Топонимика Урарту, Ер., 1985, էջ 81:

¹¹² Хлопин И.Н., Этнография державы Ахеменидов по Геродоту, "Страны и народы Востока", М., 1969, в. 87, էջ 187:

¹¹³ Грантовский Э.А., Сагартии и XIV округ государства Ахеменидов по списку Геродота, ИАН Азерб. ССР, серия литература, язык и искусство, 1968, քիվ 2, էջ 239-240:

¹¹⁴ Р. Меликов, նշվ. աշխ., էջ 115:

¹¹⁵ Անդ, էջ 115-116:

Բոլորովին չհամաձայնելով հեղինակի հետ այդ բացատրության հարցում՝ ստորև ցույց կտանք, թե որքանով է հեղինակը հարգում համապատասխանության խնդիրները ուտիների էթնիկական պատկանելիության հարցերը քննելիս:

Անդրադառնալով Յերոդոտոսի մեկ այլ վկայությանը, թե հույն-պարսկական պատերազմներում **ուտիները, մյուկերը և պարիկանհները** զինված էին պակտյունների պես, իսկ ուտիներին ու մյուկերին առաջնորդում էր Դարեհի որդի Արամենեսը (Քսերքսես արքայի եղբորորդին-Բ.Յ.), հեղինակը եզրակացնում է, որ **ուտիները և մյուկերը** ոչ միայն հիշվում են միասին, այլև ունեն այնպիսի նշանավոր առաջնորդ, որը հավաստում է, թե պարսիկները ինչ կարևորություն էին տալիս **ուտիների և մյուկերի** զորքերին: Երկրորդ եզրակացությունն այն է, որ նրանք մտել են միևնույն ռազմա-վարչական միավորի մեջ, հետևաբար եղել են հարևաններ¹¹⁶: Մինչև այժմ հեղինակի եզրակացությունները կարծես թե առարկություններ չեն հարուցում, սակայն հաջորդ եզրահանգումը պարզապես ապշեցնում է: Ըստ Ռ. Մելիքովի՝ իրոք, **ուտիների և մյուկերի** բնակության վայրերը գտնվել են իրար կողքի և որոշակի ժամանակաշրջաններում անմիջականորեն շփվել են, քանի որ **Մուղան-Մուկանի** հյուսիս-արևմտյան սահմանը եղել է **Արաքս գետը**, իսկ ուտիների մարզը տարածվել է **Թարթառ գետի** ավազանից մինչև **Արաքս**¹¹⁷: Որպես հավելյալ փաստ հեղինակը բերում է Պլինիոս Ավագի տեղեկությունն այն մասին, թե **Ուտիք-Օտենեն** սահմանակցել է **Ատրպատականին Արաքս գետով**,¹¹⁸ այն մասում, հավանաբար, որը հարել է **Մուղանին**: Այնուհետև հեղինակը ուշադրություն է դարձնում ուտիների զիվածությանն ու հագուստներին՝ ցույց տալով, ուտիները կասպերի պես զինված են եղել եղեգնից պատրաստված տեղական աղեղներով, սակայն՝ ի տարբերություն նրանց, կրել են դաշույններ: **Կասպերի** նման **ուտիները** կրել են այժի մորթուց պատրաստված հագուստներ և որ որոշ պատմաբանների կարծիքով մ.թ.ա. VII դ. կասպերը և ուտիները ապրել են հարևանությամբ՝ **Փայտակարան** նահանգում: Յետևում է եզրակացությունը, թե **ուտիների և մյուկերի** բնակության շրջանները մտել են մի շրջանի մեջ՝ ներառելով հարավ-արևելյան Անդրկովկասը՝ **Կուր գետից** հարավ ընկած շրջանում:¹¹⁹ Այնուհետև պարզվում է, որ իբր՝ աքեմենյան արձանագրություններում դրանք պետք է մտնեին **Միդիայի** սատրապության մեջ, իսկ, երբ **Ասագարտան** վերածվում է առանձին սատրապության, մտնում է վերջինիս մեջ, այլապես **Ասագարտան** ուտիներին և մյուկերին կբաժաներ **Մարաստանից**: Եվ որ, իրոք, Յերոդոտոսի մոտ սագարտիները, ուտիները և մյուկերը մտցված են միևնույն XIV սատրապության մեջ¹²⁰: Այս հարցը դեռևս մենք կքննարկենք, իսկ այժմ հետևենք հեղինակի հաջորդ դատողություններին:

Ուտիք-Օտենեն՝ ըստ Ռ. Մելիքովի, գտնվել է **Կուրի աջափնյակում** և հյուսիս-արևմուտքում սահմանակցել է **Շակաշենին**, իսկ արևմուտքում՝ (?) Յայաստանին, հարավում Արաքս գետով **Ատրպատականին** այն մասում, որը հարել է **Մուղանին** և արևելքում՝ **Կասպիանե-Կասպին**:¹²¹ Յետո հեղինակի երևակայությունը այնպիսի խթան է ստանում, որ նա հայտարարում է, թե մ.թ.ա. II դ. հայոց Արտաշես Ա (189-160) թագավորը գրավում է ոչ միայն **Կասպիանեն, Փավնիտիսը,**

¹¹⁶ Անդ, էջ 116:

¹¹⁷ Անդ:

¹¹⁸ Plin. Hist. Natur., VI, 42:

¹¹⁹ Р. Меликов, նշվ. աշխ., էջ 116-117:

¹²⁰ Անդ:

¹²¹ Անդ, էջ 117:

Բասորոպեդան, այլև **Խործենեն**, **Գոգարենեն** և **Պարիադրեսի** լանջերը,¹²² իսկ **Աղվանքը** իրեն է ենթարկում **Օտենե-Ուտիքը**: Եվ միայն մ.թ.ա. I դ. հայոց թագավոր Տիգրան Բ-ն (95-55) կարճ ժամանակով գրավել է **Օտենե-Ուտիքը**:¹²³

Իրականությունն այն է, որ հեղինակը նույնացնելով Ստրաբոնի երկում հանդիպող վիտիներին կամ ուիտիներին ուտիների հետ, նշում է, որ համաձայն Ստրաբոնի, **Վրկանին** սահմանակից **Կասպից ծովը** տարածվում է մինչև մարական և հայկական լեռների շփման կետը: Այդ լեռներն ունեն լանջերում կիսալուսնի տեսք, որոնք ավարտ գտնելով ծովի մոտ, կազմում են ծոցի ամենահեռավոր անկյունը: Իսկ այդ լեռների լանջին՝ ծովից մինչև գագաթները ոչ մեծ տարածության վրա ապրում են **ալբանների** ու **հայերի** մի մասը, սակայն լանջի մեծ մասը զբաղեցնում են **գելերը**, **կադուսիները**, **ամարդները**, **վիտիները** (իմա՝ **ուիտիներ-Բ.Յ.**) և **անարիակները**:¹²⁴ Մեկ այլ կապակցությամբ հույն աշխարհագետը գրում է, թե **վրկաններից** հետո ծովափին ապրում են **ամարդները**, **անարիակները**, **կադուսիները**, **ալբանները**, **կասպերը**, **վիտիները** և մինչև **սկյութները**, հավանաբար, այլ ժողովուրդներ:¹²⁵ Հեղինակը համաձայն է Կ. Տրևերի այն մտքին, որ Ստրաբոնը, Պլինիոս Ավագը և Պտղոմեոսը՝ խոսելով ուտի-վիտիների մասին և ցույց տալով Կասպից ծովի առափնյա շրջանը որպես նրանց բնակության վայր, օգտվել են Պատրոկլեսի հաշվետվությունից, որն իբր՝ հետազոտելով **Կասպից ծովի** առափնյա շրջանը, կարող էր ծանոթ լինել միայն այն ուտիներին, որոնք բնակվում էին մերձափնյա լեռնային վայրերում, այն դեպքում, երբ այդ ցեղի հիմնական մասը զբաղեցրել է **Կուրի** ձախափնյակն ու աջափնյակը:¹²⁶ **Վիտիների մարզում** Ստրաբոնը տեղորոշում է նաև **էնիանների**, **պարրասիների**, ինչպես նաև **անարիակներին**:¹²⁷

Մինչդեռ, Ռ. Մելիքովը մեջբերել է հայոց Պատմահոր հաղորդումը և աղավաղելով՝ նրան հետևած Մովսես Կաղանկատվացու տեղեղությունները, որոնք արդեն մեր կողմից մեջ են բերվել, և հանգել այն եզրակացության, որ **Արաքս գետի** ոլորանից մինչև Աղստաֆա-Ռուսթավի գոտին մ.թ. I դարում պատկանել է **Աղվանքին**, որ հատկապես այդ տարածքում են գտնվել **Ուտիք**, **Ծավդեք**, **Արցախ** և **Գարդման** երկրամասերը, որոնք մտել են պատմական **Ալբանիայի** մեջ և բնակեցված են եղել ալբանական ցեղային միության հիմնական ցեղերի կողմից: Հետևում է հաջորդ ցնցող հայտարարությունը, թե այն հանգամանքը, որ ուտիները հանդիսանում են դիցաբանական ալբանական նախնու՝ Առանի հետևորդները, որին գահ է բարձրացրել իբր՝ պարթևական թագավոր Վաղարշակ/Վոլոգեսոսը, հիմք է տալիս կարծելու, որ ուտիները եղել են ալբանական ցեղային միության հիմնական ցեղերից մեկը¹²⁸: Հենվելով հնագիտական նյութի վրա՝ հեղինակը գտնում է, որ **ուտիները** եղել են Յալոյլութեփեի մշակույթի կրողներ (մ.թ.ա. IV դ.-մ.թ. I դ.) և որ դա ցույց են տալիս **Կուտկաշենի** շրջանի **Նիջ** գյուղի մոտ կատարված պեղումների նյութերը¹²⁹: Շարունակելով զարգացնել իր միտքը՝ հեղինակը նշում է, որ հետագա դարերում «**ուտիները**» հիշատակվում են հին պատմագիրների երկերում **Ուտիք-Օտենե** երկրամասի անվան տեսքով: Արաք աշխարհագետները՝ անդրադարձնալով **Շաքիի** գոտու բնակչության էթնիկ պատկանելիությանը, այն որոշակիորեն կոչում

¹²² Strabo, XI, 14, 5:

¹²³ Р. Меликов, նշվ. աշխ., էջ 117:

¹²⁴ Strabo, XI, 8, 8:

¹²⁵ Անդ:

¹²⁶ К. В. Тревер, նշվ. աշխ., էջ 46:

¹²⁷ Strabo, XI, 7, 1; XI, 8, 8; XI, 14, 14:

¹²⁸ Р. Меликов, նշվ. աշխ., էջ 118:

¹²⁹ Անդ, էջ 118-119:

են 58, այսինքն «**ուղինական**» և որ արաբական տիրապետության շրջանում **Ուտիքի** դաշտային մասի բնակչությունը շարունակում էր խոսել ալբաներեն, այսինքն՝ ուղիներեն լեզվով: Ջաբարիա Ջեետորը և արաբ հեղինակներն այդ լեզուն համարում են առաներենը, իսկ երկրամաս **Ուտիքը՝ Առան**, այսինքն **Ալբանիա**՝ բառիս նեղ իմաստով¹³⁰:

Այսպիսով, եզրակացնում է Ռ. Մելիքովը, **ուտիները** (οὐτιοι կամ οὐιτιοι) և նրանց բնակության երկրամասի անունը (Οὐιτια, "Ωτινηη ըստ անտիկ հեղինակների) ծագում են նախասկզբնական Ստի կամ Viti էթնանունից¹³¹: Յետևելով Կ. Տրևերին, հեղինակը՝ հենվելով Պլինիոս Ավագի երկուն հիշատակված «**ուտիդորս**» ցեղանվան վրա,¹³² գտնում է, որ այն առաջացել է **վիտի-ուղիների և աորսների** անունների միախառնվելուց և, հավանաբար, նշանակել է «**ուտիական աորսներ**» (հմմտ. «**կելտական սկյութներ**», «**կելտական լիգուրներ**», «**Լյուկիական ասորիներ**» և այլն):¹³³ Չխորանալով այլևս այս անվանումների քննության մեջ, որ մտավարժանքներից այն կողմ չի անցնում, նշենք, որ հեղինակը հին **ուտիների** հետնորդներ է համարում նաև ներկայիս **ուղիններին**՝ հենվելով Ա. Շանիձեի ուսումնասիրության վրա¹³⁴: Յեղինակը հարկ է համարում ավելացնել նաև, որ հայկական ավանդույթը ևս պատմական **ալբանների**, այսինքն՝ **ուտիներին**, նույնացնում է ժամանակակից **ուղինների** հետ և որ իրենք **ուղինները** դեռևս XVIII դարի սկզբին իրենց համարում էին «**աղվաններ** և ազգությամբ **ուտիներ**»¹³⁵:

Ռ. Մելիքովն իրավացի է մի հարցում, որ **ուղինների** լեզվի պատկանելիությունը նախական-դադստանյան լեզվախմբին կասկածներ չի հարուցում և ոչ մի լուրջ հետազոտողի մոտ: Նա քննադատում է Ա. Մնացականյանին, որը **ուղիններին** համարել է հայկական ցեղ, գտնելով, որ դա ոչ մի բանով չի հաստատվում, քանի որ հայերենը և ուտիերենը (չի գրում ուղիներենը-Բ.Յ.) պատկանում են տարբեր լեզվախմբերի: Քննադատության է ենթարկվում նաև Ա. Յակոբյանը,¹³⁶ որն իբր՝ ընդունելով **ուտիների** կովկասյան լեզվախմբին պատկանելը, գտնում է, որ հնում գոյություն են ունեցել **ուտիների** չորս ցեղեր՝ հիմք ունենալով սկզբնաղբյուրներում նրանց գրության ձևերը, որն էլ արդյունք է սկզբնաղբյուրների ոչ ճիշտ մեկնաբանման և կեղծ գիտական սենտենցիաների¹³⁷, Ա. Յակոբյանը, իրոք, գտնում է, որ ուտիների մի ցեղը տեղորոշվում է ներկա **Իրանի** հարավում, երկուսը՝ **Կուրի** ձախափնյակում և մեկը՝ **Կուրի** աջափնյակում: Ա. Յակոբյանը գտնում է նաև, որ **Կուրի** աջափնյակի **ուտիները** հայացել էին արդեն մ.թ.ա. IV դարում, և միայն նրանց էթնանվանումը պահպանվել էր երկրամասի վրա: Ռ. Մելիքովին խիստ զայրացնում է, որ հեղինակը փորձում է **Ուտիք** անվանումը բխեցնել «**Տուիք**» կամ «**Տուս**» տեղանունից, իբր՝ չնկատելով, որ «**ք**» ածանցը **Ուտիքում** ցույց է տալիս էթնիկ պատկանելիություն: Յեղինակին հատկապես հավասարակշռությունից հանում է Ա. Յակոբյանի այն տեսակետը, որ էթիունի երկրի անունը կապ չունի ուտիների հետ և այն բխում է հայերի «հայ» ինքնանունից, ինչը Ռ. Մելիքովի կարծիքով հեշտությամբ մերժվում է իր բերած նյութերով¹³⁸:

¹³⁰ Անդ, էջ 119:

¹³¹ Անդ:

¹³² Plin. Hist. Nat., VI, 42: P. Меликов, նշվ. աշխ., էջ 119-120:

¹³³ P. Меликов, նշվ. աշխ., էջ 119-120: Капанцян Гр., Хайаса-колыбель армян, Ереван, 1948, էջ 172:

¹³⁴ P. Меликов, նշվ. աշխ., էջ 120: Шанидзе А. Г., Язык и письмо кавказских албанцев, М., 1960, էջ 4-15:

¹³⁵ P. Меликов, նշվ. աշխ., էջ 120:

¹³⁶ Акопян А.А., Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987, էջ 74-82:

¹³⁷ P. Меликов, նշվ. աշխ., էջ 121:

¹³⁸ Անդ:

Ամփոփելով իր կատարած քննությունը՝ Ռ. Մելիքովը եզրակացնում է, որ հնում **կուտիները** զբաղեցրել են **Յարավային Ադրբեջանի** ընդարձակ տարածքները՝ **Ջագրոշի լեռներից** և **Ուրմիո լճից** մինչև **Արաքս գետը**¹³⁹: Դուրս մղվելով իրենց բնակության վայրերից՝ **կուտիները** շարժվում են հյուսիս և զբաղեցնում **Յարավային Անդրկովկասը** և սեպագիր արձանագրություններում հիշատակվում Etiu անունով: Յեղիմակը **էթիունիների** բնակության շրջանը հասցնում է մինչև **Փոքր Կովկաս** և նշում, որ անտիկ սկզբնաղբյուրները **ուտիներին** հիշատակում են **Կուր գետի** ավազանում, որտեղ գտնվում է **Ուտիք աշխարհը**: Իսկ, երբ **Ուտիքը** իբր՝ հայտնվում է **Ալբանիայի** կազմում, **ուտիները** շարժվում են հյուսիս և հաստատվում **Կուրի** ձախափնյակում, որտեղ մինչ օրս ապրում են նրանց հետնորդներ **ուդիները**: Սրանց լեզուն պատկանում է Նախական-դաղստանյան լեզվախմբին, որին իբր՝ վերաբերում են նաև **կուտիները, էթիունիները** և **ալբանները**¹⁴⁰:

Այլ հետազոտողներին համարձակորեն քննադատող և այլևայլ դատողություններ կատարող Ռ. Մելիքովը, իրականում, ոչնչով չհաստատվող հայտարարությունների մի տրցակ է մատուցում: Յամարձակ բնորոշումներ տալ այս կամ այն ցեղի լեզվին, որից գործնականում մեզ ոչինչ չի հասել, բոլորովին էլ անվտանգ չէ իրեն հարգող պատմաբանի կամ լեզվաբանի համար: Ուտի փորձենք քննարկել **ուտիների** խնդիրը մեզ այսօր մատչելի նյութի շրջանակներում: Որ **կուտիների** նույնացումը **ուտիներին** ընդամենը մատից ծծած տեսակետ է, ըստ էության կասկածներ չի հարուցում: Յամենայն դեպս, պարզ է մի բան, որ դրա հավանականությունը միայն ապացուցելու համար անհրաժեշտ է բերել առնվազն երեք օրինակ, որտեղ բառասկզբի «**K**»-ն վերածվում է «**S**»-ի, այնուհետև «**H**»-ի և վերջապես անհետանում է: Անգամ այդ տեսակետի կողմնակիցները չեն էլ փորձել նման օրինակներ փնտրել և մատուցել գիտական հասարակայնությանը: Գիտական հավանականության առումով Kutii-ն, որը տեսականորեն կարող է կարդացվել նաև Kotii , կարող է և աղերս ունենալ՝ աճական «**ր**» ձեռք բերելուց հետո **Կորդուքի** հետ: Սակայն ուտիների ցեղանվան առաջացումը ոչ մի կերպ չի կարելի կապել Kutii-ների հետ: Նույնքան անհեթեթ է ուտիներին էթիունիների հետ կապելը: Առայժմ քննության չառնելով այս խնդիրը, որը որևէ ձևով չի առնչվում ուսումնասիրվող հարցերի հետ, կամենում ենք նշել, որ ուսումնասիրողները **Ուեդուրի-էթիունի** անունը կապում են հնդեվրոպական watara (=ջուր) բառի հետ և իրավացիորեն այդ երկիրը տեղադրում Սևանա լճի ավազանում: **էթիունի** անունը որևէ կերպ **ուտիներին** աղերսելու համար անհրաժեշտ է ցույց տալ մի քանի օրինակ, թե ինչպես «**է**»-ն կարող է վերափոխվել «**ու**»-ի:

Ուտի անվան մասին դրանով իսկ, կարելի է խոսել Աքեմենյան Պարսկաստանի շրջանից՝ համաձայն պարսկական սեպագիր արձանագրությունների և հունա-հռոմեական աղբյուրների: Պարսկական սատրապությունների էթնիկ կազմը՝ համաձայն հերոդոտոսյան ցանկի, ցույց է տալիս, որ **ուտիները** (Ὀὔτιοι) մտել են XIV սատրապության մեջ, որը ոչ մի դեպքում և ոչ մի կերպով չի կարող գտնվել Մարաստանի տարածքում և տարածվել է վերջինից հարավ մինչև **Կարմիր (Արաբական) ծովի** ափերը, որոնցից ոչ հեռու գտնվել են **մյուկերը**: Յետևաբար՝ կամ պետք է ցույց տալ ուտիների շարժը դեպի հյուսիս և այն հիմնավորել փաստական նյութով կամ էլ բացատրել նրանց աղերս ունենալը **ուդիների** կամ **Ուտիք** աշխարհանվան հետ: Այն հանգամանքը, որ **ուտիները, մյուկերը** և **պարիկանիները** զինված էին **պակտյունների** նման, ցույց է տալիս, որ թե՛ **ուտիները** և թե՛ **մյուկերը,**

¹³⁹ Անդ: Յեղիմակը հղում է կատարում Պլինիոս Ավագի աշխատությանը (VI, 42):

¹⁴⁰ Անդ, էջ 121-122:

որոնց կամենում են տեսնել **Մուղանի** դաշտում, գտնվել են **պակտյունների** հարևանությամբ, ինչը բացառում է **ուտիների** գտնվելը հայկական **Ուտիք** աշխարհի տարածքում, իսկ **մյուկերինը՝ Մուղանում**:

Կամենում ենք նշել, որ՝ ի տարբերություն մերօրյա ուսումնասիրողների, հունա-հռոմեական հեղինակները շատ էլ լավ իրարից տարբերում էին Առաջավոր Ասիայի ցեղերին, ուտի, եթե նրանց ներկայացնում էին տարբեր գրությամբ, այդ նշանակում էր, որ դրանք նույնը չեն և նույնացվել չեն կարող: Ստրաբոնն օրինակ հիշում է ոչ թե **ուտիներին**, այլ **վիտիներին**, ըստ որում՝ դատելով նրա հաղորդումներից, նրանց մի հատվածը պետք է բնակվեր **ամարդների** և **անարիակների** հարևանությամբ՝ **Կասպից ծովի** առափնյա շրջանում, **գելերից** և **կադուսիներից** հարավ¹⁴¹: Հույն աշխարհագետի մեկ այլ տեղեկությամբ, **պարրասիները** ապրում են **անարիակների** հետ, որոնց այժմ **պարսիներ** են կոչում, իսկ **էնիանները վիտիների** մարզում կառուցել են քաղաք **էնիանա** անունով¹⁴²: Եվ եթե **վիտիները** ոչ մի կերպ չեն նույնանում **ուտիների** հետ, ապա **էնիանա** քաղաքն էլ ոչ մի ձևով չէր կարող կառուցվել **Ուտիք** աշխարհում: Ստրաբոնի մեկ այլ հաղորդմամբ **վրկանների** և **արիանների** միջև ապրում են **տապիրները**, իսկ **վրկաններից** հետո՝ **ամարդները**, **անարիակները**, **կադուսիները**, **ալբանները**, **կասպերը**, **վիտիները** և մինչև **սկյութները**, հավանաբար էլ ուրիշ ժողովուրդներ¹⁴³: Այս հատվածում **վիտիները**, որոնք գտնվում են **սկյութների** մերձակցությամբ, անշուշտ, չեն կարող նույնանալ **գելերից** և **կադուսիներից** հարավ բնակվող վիտիներին: Ուտի հարց է ծագում, արդյո՞ք դրանք նույն ցեղախմբի տարբեր հատվածներն են, թե՞ դրանցից մեկն ու մեկի գրությունը փոխվել է մյուսի ազդեցությամբ: Մեր կարծիքով, Կասպից ծովի հարավային մերձափնյա շրջանում գտնվողները կոչվել են **վիտիներ**, սակայն **սկյութների** մերձակցությամբ գտնվող **վիտիների** անունը շփոթված է և, թերևս պետք է լիներ **Օմևուս**: Անկախ նման սրբագրությունից հիշյալ վիտիներից և ոչ մեկը տարածքային առումով որևէ առնչություն չի կարող ունենալ հայկական **Ուտիք** աշխարհի հետ, որի անունը հույները հստակ տարբերակում էին ստրաբոնյան **վիտիներից** գրելով՝ **Չտիդ**: Վերջինս, որին Ռ. Մելիքովը ցանկանում է հայտարարել **ուտիների երկիր**, սուկ պատահական նմանություն է **հերոդոտոսյան ուտիների** և **ստրաբոնյան վիտիների** երկրների հետ: Եվ դա ցույց է տալիս երկրամասի հունարեն գրությունը: Հայտնի է, որ հույները **Չ**-ով սովորաբար արտահայտում էին հայերեն **«ով»** կապակցությունը, որը հայերենի արցախյան և սյունիքյան բարբառներում միտում ունի վերածվելու **«ու»**-ի: **Ուտիքի** անունը կապված է **Կուրի** աջափնյակի ընդարձակ հարթության հետ, որը ոռոգվում է մի քանի գետերի ջրերով: Այլ խոսքով հարթությունը ներկայացնում էր մի քանի գետահովիտներ և կոչվել է հայերի կողմից **«Ովիտք»**, այսինքն հովիտներ կամ ովիտներ: **«Ով»**-ի վերածումը **«ու»**-ի և առաջացած **Ուիտք** տեղանվան արտասանության դժվարությունը առաջ է բերում հնչյունների դրափոխություն, որը **Ուիտքը** վերածում է **Ուտիքի**¹⁴⁴:

Որ մեր ասածը ճշմարտություն է, պարզ կդառնա ստորև՝ մյուկերի անունը քննելիս: Եթե Պլինիոս Ավագը՝ **Չտիդ**-ն տեղադրում է **Ատրպատականից** հյուսիս՝ **Երասխ** գետով նրանից բաժանված, իսկ

¹⁴¹ Strabo, XI, 7, 1:

¹⁴² Անդ:

¹⁴³ Անդ, XI, 8,8:

¹⁴⁴ Մեր դրույթի օգտին է վկայում այն իրողությունը, որ **Րոմա**-ն հայերը տառադարձում էին **Հռովմ**, **Καππαδοκία**-ն՝ **Կապադովկիա**, իսկ հույները հայերեն **Գովգարք-Գուգարքը** տառադարձել էին **Γωγαρηνη**: Վերջապես այն իր հաստատումն է գտնում **Մուկանի (Մուղան)** դաշտի վրացական Մովկան կամ Մովկան դաշտ գրության մեջ, որը ցույց է տալիս, որ Մովկանը օրինաչափորեն վեր է ածվել Մուկանի:

Պտղոմեոսը այն տեղադրում է **Կուրի** աջափնյակում, ապա ըստ հիշյալ հեղինակների՝ **Օտենե-Ուտիքը** համարժեք է հայկական **Ուտիք** աշխարհին: Սակայն Պլինիոս Ավագը, որը հիշատակում է ուղիներին *udini*, իսկ Պտղոմեոսը՝ *Οδαι* անունով, ցույց են տալիս, որ անհեթեթ է *udin*-ների երկրի նույնացումը **Ուտիքի** հետ: Բայց ամենակարևորն այն է, որ համաձայն Պլինիոսի, այսպես կոչված՝ աղվանական ցեղերի միության մեջ ո՛չ վիտիները կարող էին մտնել և ո՛չ էլ **udin-ները**: Յետևաբար, այն իրողությունը, որ բազմաթիվ սկզբնաղբյուրներով հաստատված է **Ուտիքի** Մեծ Հայքի աշխարհ լինելը, ոչ մեկը չի կարող կասկածի տակ առնել, ինչը փորձում է կատարել Ռ. Մելիքովը՝ հայտարարելով, թե իբր՝ **Ուտիքը** արևմուտքից սահմանակցում էր Հայաստանին:

Վերջապես, եթե հեղինակը մի փոքր ավելի խորանար Ստրաբոնի երկի բովանդակության մեջ, ապա նրան աներկբայորեն պարզ կդառնար, որ **Հայոց Արևելից կողմերը**՝ այսինքն **Արցախը** և **Ուտիքը**, եղել են հայոց Արտաշես Ա թագավորի տիրույթների մեջ: Եվ եթե նա մարերից գրավել է **Կասպիանեն, Փավնիտիսը** և **Բասորոպեդան**, ապա Ստրաբոնը ոչինչ չի ասում **Ալբանիայից** կատարված նվաճումների մասին: Իսկ ինչ վերաբերում է **Ուտիքի** Ալբանական թագավորությունից կախման մեջ ընկնելուն և Տիգրան Մեծի օրոք կարճ ժամանակով նվաճվելուն, դրանք մատից ծծած անհեթեթ, քաղաքական նպատակներ հետապնդող, հիմնազուրկ ենթադրություններ են, որոնք անկախ այն հանգամանքից, թե ինչ հեղինակություն է առաջ քաշել, փաստական նյութով երբեք հիմնավորման ենթակա չեն: Եվ, որ ամենակարևորն է, պետք չէ Հայոց Պատմահորը վերագրել այնպիսի խոսքեր, թե իբր՝ Առանի հետնորդներից առաջացան **ուտիների, գարդմանների և ծավդենների** ցեղերը և **Գարգարացվոց իշխանությունը**: Խորենացու երկի այդ հատվածը, որը հատուկ քննության կարիք ունի, հավաստում է ոչ թե ցեղերի, այլ իշխանական տների կամ «ազգերի» ձևավորման մասին:

Եվ որպեսզի այս հարցի քննությունը ավարտենք, անդրադառնանք նշված հատվածի ուսումնասիրությանը: Պտղոմեոսյան Մեծ Հայքի նկարագրությամբ **Գոգարենե-Օբարենեին** (=Գուգարք) արևելքից սահմանակցել է՝ *Ωτηνη* (=Ուտիք)¹⁴⁵ աշխարհը, և արտաքնապես ստացվում է, որ պտղոմեոսյան **Ովտենեն** և աշխարհացույցյան **Ուտիք** աշխարհը տարածքապես համընկնում են, քանի որ հիշյալ **Ովտենեն** տարածվել է մինչև **Երասխ գետը**¹⁴⁶: Սակայն հիշյալ հաղորդման շարունակությունը ցույց է տալիս, որ, այնուամենայնիվ, **Գոգարենե-Օբարենեի** և **Ովտենեի** միջև գտնվել է **Սակասենեն**, որը, ինչպես պարզվում է Ստրաբոնի երկի քննությունից և «Աշխարհացույց»-ի սովյալներից, պետք է տարածվեր մինչև **Տրոսու** (ներկայիս **Թարթառ**) գետի ստորին հոսանքի հյուսիսակողմը:

Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն»-ը **Արաքս** գետի մոտ տեղադրում է **Կոլթենե** մարզը, որն, իհարկե, անվան առումով նույնանուն է **Արցախ** աշխարհի **Կողթ** կամ էլ **Վասպուրականի Գողթն** գավառին: Սակայն աշխարհագրական հերթականությունը նման զուգադրումները բացառում է, որովհետև պտղոմեոսյան **Կոլթենեն** տեղորոշվում է **Ուտիք-Օտենեի** հարևանությամբ՝ Երասխից հարավ ընկած շրջանում: Կոլթենեն ձեռագրերում հայտնի է նաև *Κοιθηνη* ընթերցմամբ, որն, անշուշտ, խոսում է նահանգանվան աղավաղված լինելու մասին: Անտարակույս, մեզ համար դժվար է պատշաճ

¹⁴⁵ Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» ձեռագրերում այս երկրամասը հանդիպում է նաև *Ωκτηνη, Μωτηνη, Μοτηνη, Τωμηνη* և *Τωτηνη* տարբերակներով (Claudii Ptolemaei Geographia, p. 938, not. 1):

¹⁴⁶ Plinii Secundi C., Naturalis historiae, VI, 16, 41: «Աշխարհացույց Սովսեսի խորենացույց», էջ 33: К.П. Патканов, Армянская география VII века, էջ 19-20:

բացատրություն գտնել, սակայն աշխարհագրական քննությունը պարզում է, որ աղավաղված անունը ծագում է *Κασπηνή*- Կասպք անվանումից և աշխարհագրական տեսակետից էլ լիովին համընկնում է նրան:

Ըստ պտղոմեոսյան նկարագրության վերոհիշյալ **Կոլթենե-Կասպիանեից** ներքև գտնվել է *Σοδοουκτηνή*-ն, որը նույնանուն է **Արցախին**: Այս նոր անվանումը, որ հայտնվում է Մեծ Հայքի վարչական բաժանման մեջ, պահպանվել է Պատմահոր երկու **Ծավդեք** կամ **Ծավդեից** իշխանություն անունով: Խորենացու վերը բերված հաղորդումից կրկին մեջբերենք **«Եւ ի սորա (իմա՛ Առանի-Յ.Բ.) զաւակաց ասեն սերեալ զազգն Ուտեացոց և Գարդմանացոց և Ծաւղեացոց, և Գարգարացոց իշխանութիւնս»**:¹⁴⁷ Ուշագրավ է, որ Խորենացու հիշատակած չորս իշխանություններից և ոչ մեկն անվանապես չի համընկնում հիշյալ տարածքում Ստրաբոնի երկու հանդիպող երկրամասերի հետ, և միայն երկուսն են այդ առումով համապատասխանում Պտղոմեոսի հիշատակած նահանգներին՝ **Ուտեացվոց** և **Ծավդեացվոց իշխանություններին**: Հասկանալի է, որ Պատմահոր և Պտղոմեոսի երկի տեղեկությունների համադրումը հնարավորություն է տալիս **Սակասենե-Շակաշենը** նույնացնելու **Գարդմանացվոց իշխանության** հետ, որին դեռ կանդրադառնանք, սակայն միաժամանակ պարզ է դառնում, որ մեզ հետաքրքրող տարածքում տեղ չի մնում այսպես կոչված **Գարգարացվոց իշխանության** համար, քանի որ **Կուրի** աջափնյա տափարակը զբաղեցնում են **Օտենե-Ուտիքը** և **Սակասենե-Գարդմանացիքը**, իսկ նախալեռնային և լեռնային շրջանները՝ **Սողուկենե-Ծավդեացիքը**: Այս հետաքրքիր պատմա-աշխարհագրական իրողությունը բացահայտում է մի շատ կարևոր պատմական գաղտնիք, ինչը մեզ իրավունք է տալիս հայտարարելու, որ Պատմահոր երկի նշված հատվածը մեզ անաղարտ չի հասել:

Բնականաբար՝ հարց է ծագում, թե ինչպե՞ս է Սովսես Խորենացու «Պատմության» մեջ հայտնվել **Գարգարացվոց իշխանության** անունը, երբ տարածքային առումով **Կուրի** և **Երասխի** միջազետքում ազատ տարածքներ չեն մնում: Եվ արդյո՞ք այս կողմերում եղել է գարգարացիների բնակչություն և իշխանություն, որ այնքան փողհարվում է մեր հարևան հանրապետության պատմագիտական շրջանների կողմից: Համենայն դեպս, սա պատկանում է **Հայոց Արևելից կողմերը «աղվանական երկիր»** հռչակող պատմաբանների առավել կարևոր «փաստարկների» թվին:

Պտղոմեոսի **«Աշխարհագրություն»**-ը Արաքս գետի մոտ տեղադրում է **Կոլթենե** մարզը, որն, իհարկե, անվան առումով նույնանուն է Արցախ աշխարհի **Կողթ** կամ էլ Վասպուրականի **Գողթն** գավառին: Սակայն աշխարհագրական հերթականությունը նման զուգադրումները բացառում է, որովհետև պտղոմեոսյան **Կոլթենեն** տեղորոշվում է **Ուտիք-Օտենեի** հարևանությամբ,՝ Երասխից հարավ ընկած շրջանում: **Կոլթենեն** ձեռագրերում հայտնի է նաև *Κοιθηνή* ընթերցմամբ, որն, անշուշտ, խոսում է նահանգանվան աղավաղված լինելու մասին: Անտարակույս, մեզ համար դժվար է պատշաճ բացատրություն գտնել, սակայն աշխարհագրական քննությունը պարզում է, որ աղավաղված անունը ծագում է *Κασπηνή*- Կասպք անվանումից և աշխարհագրական տեսակետից էլ լիովին համընկնում է նրան:

Ըստ պտղոմեոսյան նկարագրության վերոհիշյալ **Կոլթենե-Կասպիանեից** ներքև գտնվել է *Σοδοουκτηνή*-ն, որը նույնանուն է **Արցախին**: Այս նոր անվանումը, որ հայտնվում է Մեծ Հայքի

¹⁴⁷ Սովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. Ը:

վարչական բաժանման մեջ, պահպանվել է Պատմահոր երկուն **Ծավդեք** կամ **Ծավդեից իշխանություն** անունով: Խորենացու վերը բերված հաղորդումից կրկին մեջբերենք **«Եւ ի սորա (իմա՛ Առանի-Յ.Բ.) զաւակաց ասեն սերեալ զազգն Ուտեացոց և Գարդմանացոց և Ծաւդեացոց, և Գարգարացոց իշխանութիւնս»:**¹⁴⁸ Ուշագրավ է, որ Խորենացու հիշատակած չորս իշխանություններից և ոչ մեկն անվանապես չի համընկնում հիշյալ տարածքում Ստրաբոնի երկուն հանդիպող երկրամասերի հետ, և միայն երկուսն են այդ առումով համապատասխանում Պտղոմեոսի հիշատակած նահանգներին՝ **Ուտեացվոց** և **Ծավդեացվոց իշխանություններին**: Հասկանալի է, որ Պատմահոր և Պտղոմեոսի երկի տեղեկությունների համադրումը հնարավորություն է տալիս **Սակասենե-Շակաշենը** նույնացնելու **Գարդմանացվոց իշխանության** հետ, որին դեռ կանդրադառնանք, սակայն միաժամանակ պարզ է դառնում, որ մեզ հետաքրքրող տարածքում տեղ չի մնում այսպես կոչված **Գարգարացվոց իշխանության** համար, քանի որ Կուրի աջափնյա տափարակը զբաղեցնում են **Օտենե-Ուտիքը** և **Սակասենե-Գարդմանացիքը**, իսկ նախալեռնային և լեռնային շրջանները՝ **Սոդուկենե-Ծավդեացիքը**: Այս հետաքրքիր պատմա-աշխարհագրական իրողությունը բացահայտում է մի շատ կարևոր պատմական գաղտնիք, ինչը մեզ իրավունք է տալիս հայտարարելու, որ Պատմահոր երկի նշված հատվածը մեզ անաղարտ չի հասել:

Բնականաբար և տեղին՝ հարց է ծագում, թե ինչպե՞ս է Մովսես Խորենացու «Պատմության» մեջ հայտնվել **Գարգարացվոց իշխանության** անունը, երբ տարածքային առումով Կուրի և Երասխի միջագետքում ազատ տարածքներ չեն մնում: Եվ արդյո՞ք այս կողմերում եղել է գարգարացիների բնակչություն և իշխանություն, որ այնքան փողհարվում է մեր հարևան հանրապետության պատմագիտական շրջանների կողմից: Համենայն դեպս, սա պատկանում է **Հայոց Արևելից կողմերը** «աղվանական երկիր» հռչակող պատմաբանների առավել կարևոր «փաստարկների» թվին:

Պատմահոր հռչակավոր երկասիրությունը, որ հայ ժողովրդի ամբողջական պատմության ստեղծման մեզ հասած առաջին փորձն էր, հետագա դարերում դարձավ դասական գործ և հայ հեղինակները համընդհանուր պատմություն շարադրելիս հաճախ դիմում էին նրա հաղորդումներին ու հիշատակած փաստերին: Սակայն Խորենացու գործը, ինչպես ցույց են տվել բանասիրական ուսումնասիրությունները, մեզ է հասել զգալի խմբագրումներով և փոփոխություններով, որոնք և կասկածի տակ են դրել Խորենացու՝ V դարի հեղինակ լինելը: Բնական է, որ զարգացած միջնադարի հայ պատմիչները օգտվում էին «Պատմութիւն Հայոց»-ի անհամեմատ ավելի անաղարտ ձեռագրերից, ուստի այն բոլոր տարբերությունները, որ նկատվում են Խորենացու և նրան հետևող հեղինակների երկերում հանդիպող միևնույն իրադարձությունների նկարագրություններում, մեծ կարևորություն են

¹⁴⁸ Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. Ը:

ներկայացնում անտիկ շրջանի և վաղ միջնադարի մի շարք իրողությունների բացահայտման և լուսաբանման համար:

Խորենացուց բերված հիշյալ հատվածի քննության համար մեծ կարևորություն են ներկայացնում Ասողիկի, Մովսես Կաղանկատվացու և Վարդան Արևելցու երկասիրությունները, որոնց մի զգալի մասը շարադրված է Պատմահոր «Պատմութիւն Հայոց»-ի հիման վրա: Այսպես, Ասողիկը՝ անդրադառնալով Մեծ Հայքի արևելյան կողմնակալությանը, գրել է. **«Եվ արեւելեան կողմնակալս բիրաւորս՝ զերկուս ի ցեղից տանց նահապետութեանց, զՍիսականն և որ ի տանէն Կաղմեայ: Եւ յարևելեան ի հիւսիսոյ կողմանէն կարգէ կողմնակալ զԱռան առ Կուր գետով, որ հատանէ զդաշտն մեծ: Ջի ի Սիսակայ ցեղէն էր գունդն, որ ժառանգեաց զդաշտն Աղուանից և լեռնակողմն նորին դաշտի, ի գետոյն Երասխայ մինչև ցամուրն Հունարակերտ. և աշխարհն անուն նահապետին նոցա անուանեցան Աղուանք. զի աղու ձայնէին զնա վասն քաղցրութեան բարուցն: Եւ ի սորա ծննդաց այս Առան անուանի և քաջ՝ կարգեցաւ բիրաւոր կողմնակալ ի Վաղարշակայ: Ի սորա ծննդոց սերեցան ազգք Ուտեացոց և Գարդմանացոց և Ծավդեացոց և Գարգարացոց»**:¹⁴⁹ Մեծ Հայքի արևելյան կուսակալության խնդիրը հետաքրքրել է Մովսես Կաղանկատվացուն (Մովսես Դասխուրանցուն) իր քաղաքական հարցադրումների տեսակետից և Պատմահոր նշված հաղորդումը, իսկ նա այլ աղբյուր չունի, ստացել է ներքորբերյալ տեսքը. **«Ապա կարգեաց նեցա առաջնորդ և վերակացուս, յորոց գլխաւոր ոմն ի Սիսական տոհմէ Յաբեթական ծննդոցն կարգի հրամանաւ Վաղարշակայ, Առան անուն, որ ժառանգեաց զդաշտս և զլերինս Աղուանից՝ ի գետոյն Երասխայ մինչև ցամուրն Հնարակերտ: Եւ աշխարհն յաղագս քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուանք, զի աղու ձայնէին զնա վասն քաղցրութան բարուցն: Ի սորա՝ Առանայ ծննդոց, ասեն արք անուանիք և քաջք կարգեցան կողմնակալք բիրաւորք ի Պարթևէն Վաղարշակայ: Եւ ի սորա զաւակէ, ասեն, սերեալ զազգս Ուտեացոց, Գարդմանացոց և Ծաւդիացոց և Գարգարացոց իշխանութեանց»**:¹⁵⁰ Հիշյալ հարցին անդրադարձել է նաև Վարդան Արևելցին. **«...և Աղուանիս ի թռանցն Հայկայ զԱռան ոմն կողմնապետ արևելից հիւսիսոյ կացուցանէ, յորմէ սերեցան ազգն Ուտեացոց և Գարդմանացոց և Ծոդիացոց»**:¹⁵¹ Տոհմերի ցուցակում, ինչպես տեսնում ենք, բացակայում է Գարգարացվոց իշխանությունը, սակայն Վարդանի երկի վեցնետիկյան հրատարակությունը և մի շարք ձեռագրեր ունեն նշված հատվածում հետևյալ պատկերը. **«...ազգն Ուտեացոց և Գարդմանացոց և Գարգարացոց և Ծոդացոց»**:¹⁵²

¹⁴⁹ «Ատեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական»(այսուհետև՝ Ասողիկ), հրատ. Ստ. Մալխասեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 34-35:

¹⁵⁰ Մովսես Կաղանկատվացի, I, գլ. Դ:

¹⁵¹ «Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդեցոյ Պատմութիւն տիեզերական», Մոսկվա, 1861, էջ 45:

¹⁵² «Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ», Վեցնետիկ, 1862, էջ 30: Տե՛ս նաև Մեսրոպ Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի ձեռ. քիվ 1487, 1770 և 3074:

Այն հանգամանքը, որ Վարդան Արևելցու երկուն՝ որոշ ձեռագրերի համաձայն, **Գարգարացվոց իշխանությունը** բացակայում է, իսկ ըստ մյուսների՝ ոչ Պատմահոր տված հերթականությամբ, ուսումնասիրողի առաջ բարձրացնում է խնդիրներ, որոնք ոչ միայն մեծ կարևորություն ունեն Մեծ Հայքի վարչական բաժանման պատմության, այլև Աղվանից կոչված թագավորության քաղաքական պատմության ուսումնասիրության համար: Նախ, **Ծավդեքից առաջ Գարգարացվոց իշխանության** հայտնվելը կասկածի տակ է առնում սկզբնական բնագրին նրա վերաբերելը: Բանասիրական հպանցիկ քննությունն անգամ ցույց է տալիս, որ Վարդան Արևելցու երկն իր հիշյալ փաստի մատուցմամբ պարտական է Պատմահորը, ուստի ոչ մի հիմնավոր շարժառիթ չկար, որպեսզի Վարդան Արևելցին փոխեր նշված չորս իշխանությունների թվարկման հաջորդականությունը: Հետևաբար, միակ տրամաբանական եզրակացությունն այն է, որ խախտումն արդյունք է ընդմիջարկման, ինչը կատարվել է բավականին վաղ ժամանակներում: Հավանաբար գրիչներից մեկը լուսանցքում նշել է, որ Պատմահոր երկի համեմատությամբ պակասում է **Գարգարացվոց իշխանությունը**, իսկ հաջորդ գրիչը, որն՝ ըստ երևույթին, մեծ պատրաստություն չի ունեցել, այն կամայականորեն մուծել է բնագիր: Ելնելով այս եզրահանգումից, կարծում ենք, որ նախապատվությունը պետք է տալ Վարդան Արևելցու երկի այն ձեռագրերին, որտեղ **Գարգարացվոց իշխանությունը** պարզապես բացակայում է: Սակայն այս մոտեցումն էլ իր հերթին ծնում է նոր հարցադրում, թե ինչու՞ հեղինակը հարկ չի համարել հիշատակելու **Գարգարացվոց իշխանությունը**: Արդյո՞ք դա պայմանավորված չի եղել մի իրողությամբ, ըստ որի վերջինս մեզ անհայտ պատճառով առանձնանում էր մնացյալ երեքից: Արդյո՞ք Վարդան Արևելցին՝ իր տրամադրության տակ ունենալով Պատմահոր երկասիրության առավել անաղարտ ձեռագրեր, չի հանգել այն մտքին, որ **Գարգարացվոց իշխանությունը** չի սերվում Առանից, չի կապվում Հայաստանի հետ, հետևաբար հարկ չի համարել այն հիշատակել: Այս բոլորովին նոր հայեցակետը, որ առաջին հայացքից հիմքեր չունի, ավելի է ամրապնդվում, երբ փորձում ենք համադրել վերը տրված մեջբերումները:

Պատմահոր «Պատմութեան» նշված հատվածի սկզբնական ընկալումն այնպիսին է, որ կարծես **Ուտեացիները ցեղ** են, իսկ **Գարդմանացիները, Ծավդեացիները Գարգարացիները՝ իշխանություններ**, այլ խոսքով, **«ազգն Ուտեացուց»** արտահայտությունը՝ կարծես թե, խոսում է՝ ի տարբերություն մյուսների, Ուտեացիների էթնիկական առանձնահատկության մասին: Սակայն այսօրինակ տեսակետը, որ տարիներ առաջ մեզ նույնիսկ առավել քան հավանական էր թվում, հիմնազուրկ է, որովհետև V դարում հիշատակված գարգարները, որոնք, ի դեպ, բնակվում էին Կուրի ձախափնյակում և Մեսրոպ Մաշտոցի շնորհիվ գիր ստացան, առավել հիմքեր ունեին այդպիսի ցեղային առանձնահատկություն կրող հանդիսանալու համար, քան **Ուտեացիները**, սակայն Պատմահայրը նրանց ներկայացնում է **«իշխանութիւն»** արտահայտությամբ: Ասողիկի՝ Պատմահոր երկի գրեթե նույնական ազատ շարադրանքը մեզ է մատուցում մի հետաքրքիր

անակնկալ: Պարզվում է, որ ոչ միայն **Ուտեացիները**, այլև մյուսները **«ազգ»**-եր (ազգք) են, իսկ «իշխանութիւն» բառը հեղինակն ընդհանրապես չի հիշում: Այս հանգամանքն իր հաստատումն է գտնում Մովսես Կաղանկատվացու աշխատության մեջ: Համեմատենք Պատմահոր և նրանից օգտված հեղինակների երկերի համապատասխան հատվածները:

Մովսես Խորենացի

«Ի սորա զաւակաց ասեն սերեալ զազգն Ուտեացւոց և Գարդմանացւոց և Ծաւդեացւոց և Գարգարացւոց իշխանութիւնսն»:

Մովսես Կաղանկատվացի

«Եւ ի սորա զաւակէ, ասեն, սերեալ զազգս Ուտեացւոց, Գարդմանացւոց, Ծաւդեացւոց և Գարգարացւոց իշխանութեանց»:

Թռուցիկ համեմատությունն անգամ ցույց է տալիս, որ Մովսես Կաղանկատվացին պարզապես արտագրել է Պատմահոր երկից: Կան որոշ չնչին տարբերություններ: Այսպես, Խորենացու **«Ի սորա զաւակաց»**-ի դիմաց **Հայոց Արևելից կողմերի** պատմիչն ունի **«Եւ ի սորա զաւակէ»** արտահայտությունը, Պատմահոր երկի Տ և Խ խմբի ձեռագրերը պահպանել են **«Ի սորա զաւակէ»** տարրըներցումը, որը և վկայում է այն մասին, որ Կաղանկատվացին օգտվել է հիշյալ խմբերի մի որևէ ձեռագրից,¹⁵³ հետևաբար այս հատվածում տարբերություն չկա: Հեղինակի ինքնուրույնության դրսևորումը **«և»** շաղկապն է, որը, սակայն, իմաստային որևէ նրբերանգ չի հաղորդում հիշյալ տեղեկությանը: Հետևաբար, Խորենացու **«զազգն»**-ի դիմաց **«զազգս»**-ի, **«իշխանութիւնսն»**-ի դիմաց **«իշխանութեանց»**-ի առկայությունը, ինչպես նաև **«Գարդմանացւոց»**-ից առաջ **«և»** շաղկապի բացակայությունը խորհելու տեղիք են տալիս, թե անմիջապես Պատմահորը հետևող հեղինակը ինչու⁶ է հեռանում իր աղբյուրից: Մեր կարծիքով, որքան էլ որ տարօրինակ հնչի, այս տարբերությունները պատահական չեն և պայմանավորված են սկզբնաղբյուրին հարազատ մնալու միտումով, որը, սակայն, հետագայում ենթարկվել է փոփոխությունների: Նախ և առաջ, դատելով Ասողիկի և Կաղանկատվացու տվյալներից, պետք է ենթադրել, որ Պատմահոր մոտ սկզբնապես եղել է ոչ թե «զազգն», այլ «զազգս», այլապես երկու հեղինակներն էլ **«ազգ»**-ը չէին օգտագործի հոգնակի թվով: Կաղանկատվացու երկի **«և Գարգարացւոց իշխանութեանց»** արտահայտության մեջ «իշխանութիւն» բառի հոգնակի թվով սեռական հոլովածնը անուղղակիորեն վկայում է այն մասին, որ բնագրում ինչ-որ բան պակասում է: Մեր բանասիրական պրպտումները մեզ բերել են այն եզրակացության, որ Խորենացու նախնական անաղարտ բնագրում եղել է **«Ի [կողմանէ]_Գարգարացւոց իշխանութեան»** արտահայտությունը, որի **«կողմանէ»** բառը դեռևս շատ վաղ ժամանակներում ինչ-ինչ պատճառներով արտագրության ժամանակ դուրս է մնացել շարադրանքից: Դրանից հետո

¹⁵³ Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. Ը. «14 Տիւ զաւակէ [բգրս զաւակէն]»:

որոշակիորեն քերականական տեսակետից կաղացող **«Ի սորա զաւակաց ասեն սերեալ զազգն Ուտեացոց և Քարդմանացոց և Ծաւղեացոց և Քարգարացոց իշխանութեանն»** արտահայտությունը պետք է ենթարկվեր սրբագրման, որովհետև ստացվում է, որ առաջին երեքը մտել են վերջինի մեջ: Յետագա արտագրողները, որ գիտակցել են սրանց անհամարժեքությունը, **«Քարգարացոց»**-ից առաջ դրված **«ի»** նախդիրը դարձրել են **«և»** ու քանի որ այդ դեպքում **«իշխանութեան»** բառը չէր շաղկապվում շարադրանքին, որովհետև **«զազգս»**-ը դրված է հոգնակի թվով, այն դարձրել են **«իշխանութեանց»**: Ահա այս վիճակում է եղել Պատմահոր երկի հիշյալ հատվածը, երբ նրանից օգտվել է Մովսես Կաղանկատվացին: Սակայն նշված տողերում կա մի **աննշան** տարբերություն ևս. **«Քարդմանացոց»** բառից առաջ բացակայում է **«և»** շաղկապը: Իհարկե, դրա բացակայությունը կարելի է բացատրել Կաղանկատվացու անփութությամբ կամ էլ արտագրողների թույլ տված սխալով, սակայն, մեր կարծիքով, այն ևս բացակայել է Պատմահոր նախասկզբնական բնագրում: Երբ **Ուտեացվոց, Քարդմանացվոց և Ծավղեացվոց** «ազգերը» հակադրվում էին Քարգարացվոց իշխանությանը, ապա բնական է, որ «և» շաղկապը դրվեր միայն **«Քարդմանացոց»**-ի և **«Ծաւղեացոց»**-ի միջև, սակայն **«կողմանէ»** բառի կորստից հետո, երբ **«ի»** նախդիրը ևս «և»-ի վերածվեց, միանգամայն աններդաշնակ էր «և» շաղկապի բացակայությունը **«Քարդմանացոց»**-ից առաջ, որը և պատճառ է դարձել, որ Պատմահոր երկի արտագրողներն այդտեղ մուծեն «և» շաղկապը: Սակայն Մովսես Կաղանկատվացին օգտվել է մի ձեռագրից, որտեղ այդ փոփոխությունը դեռևս չէր կատարվել և այդ պատճառով էլ չի արձանագրվել **«և»** շաղկապի գոյությունը:

Դատելով բոլոր տվյալներից, ավելի ուշ **«ս»**-ի և **«ն»**-ի շփոթի պատճառով հորենացու մոտ **«զազգս»**-ը վերածվում է **«զազգն»**-ի, որը հիշյալ հատվածը քերականական տեսակետից դարձնում է անհարթ. **«Ի սորա զաւակէ, ասեն, սերեալ զազգն Ուտեացոց և Քարդմանացոց և Ծաւղեացոց և Քարգարացոց իշխանութեանն»**: Արդեն այս կապակցության մեջ «զազգն»-ը, որը նշանակում էր իշխանական ընտանիք և ոչ թե ցեղ, փաստորեն վերաբերում էր «Ուտեացոց»-ին, քանի որ դրված էր եզակի թվով, ուստի ստացվում էր, որ վերջին երեքը իշխանություններ են: Սակայն այս դեպքում էլ **«իշխանութեան»** բառը քերականորեն չէր կապակցվում մնացած շարադրանքին: Արտագրողները նկատել են այդ իրողությունը և **«իշխանութեան»**-ը դարձրել են «իշխանութիւնսն», այն դնելով հայցական հոլովով, սակայն չեն գիտակցել, որ այդ դեպքում **և՛ Քարդմանացվոցը և՛ Ծավղեացվոցը և՛ Քարգարացվոցը** պետք է ստանային «զ» նախդիր: Որ «իշխանութիւն» բառը ենթարկվել է այսպիսի փոփոխությունների, պարզ կերպով վկայում են **«իշխանութիւնք»** և **«իշխանութիւն»** տարրնթերցումները: Ավելին, «իշխանութիւն» տարրնթերցումը հավաստում է, որ սկզբնապես այդ բառը դրված է եղել եզակի թվի սեռական հոլովով, այսինքն իրոք վերաբերել է միայն **Քարգարացիներին**:

Ընթերցողը բնականաբար հարց կտա, թե ի՞նչ հիմունքով ենք մենք փորձում բնագրի մեջ մուծել «կողմանէ» բառը: Կարծում ենք, որ դրա բանալին տալիս է Ագաթանգեղոսի երկը, որն՝ անդրադառնալով Մեծ Հայքի բղեշխություններին, հաղորդում է. **«Եւ ի զինուորական կողմանէն՝ զչորեսին զահերեցսն իւրոյ տաճարին, որ բղեաշխքն կոչին. զառաջին սահմանակալն ի Նոր Շիրական կողմանէն, և զերկորդ սահմանակալն յԱսորեստանեայց կողմանէն, և զերրորդն՝ յԱրուաստան կողմանէն, և զչորրորդն՝ ի Մասքթաց կողմանէն...»**:¹⁵⁴ Ինչպես տեսնում ենք, զինվորական կուսակալությունները հիշվում են որևէ պետության կամ երկրամասի դիմաց ստեղծված լինելու սկզբունքով: Վերջինը, որի անունը հեղինակը բաց է թողել, ակնհայտ Գուգարաց բղեշխությունն է, որը Մեծ Հայքի սահմանները պետք է պաշտպաներ Այսրկովկաս ներխուժած մասքութներից: Չպետք է տարակուսել, որ **Ուտեացվոց, Գարդմանացվոց և Ծավդեացվոց իշխանությունների** ստեղծումը նույնպես պատահական քաղաքականություն չէր և կապվում է Գարգարացիների Այսրկովկաս ներխուժելու և հաստատվելու հետ: Ստեղծվելով որպես ռազմական հակակշիռ Գարգարացիների նոր ձևավորված իշխանությանը, նրանք՝ վերը նշված սկզբունքով, պետք է հիշվեին որպես **«ի կողմանէ Գարգարացւոց իշխանութեան»** կուսակալություններ: Թերևս նրանք այդպես չկոչվեին, սակայն Այսրկովկաս ներխուժած Գարգարացիների ռազմական մեծ վտանգը Մեծ Հայքի թագավորության համար այնքան առաջնային էր, որ ծնել է նման մոտեցումը:

Ստրաբոնի տեղեկությունների համաձայն մ.թ.ա. I դարի սկզբներին **գարգարացիները** բնակվում էին Կովկասյան լեռների հյուսիսային նախալեռներում, որոնք կոչվում էին **Կերավնյան**:¹⁵⁵ Պլինիոս Ավագի վկայությամբ այդ նույն ժամանակներում Կասպից ծովի ողջ ափագիծը՝ աղվաններից հյուսիս մինչև Հյուսիսային օվկիանոսի հետ կապող նեղուցը զբաղեցնում էին **ուդինները** (Udini),¹⁵⁶ իսկ սրանցից էլ վեր գտնվում էին **Ուտիդորսները** (Utitorsi):¹⁵⁷ Շատ հնարավոր է, որ ճիշտ են այն ուսումնասիրողները, որոնք վերջին ցեղանունը միանգամայն պատճառաբանված բաժանում են երկու բաղկացուցիչ մասի՝ **«ուտի»** և **«աորս»**, **ուտիդորսների** մեջ տեսնելով սարմատական աորսների կողմից սարմատականացված **ուդիններին**:¹⁵⁸ Ինչ վերաբերում է Պլինիոսի հիշատակած **ուդիններին**, ապա նրանք, ամենայն հավանականությամբ, նույնանուն են Ստրաբոնի հիշատակած **հյուսիսային ուտիներին** (Οὐτινοί)¹⁵⁹ և Պտղոմեոսի **ուդերին** ("Οδαί):¹⁶⁰ Եվ եթե **հյուսիսային վիտիները** կամ **ուտիները** իրոք կարող են և նույնանուն են **ուդինների** հետ, ապա նրա երկուն հանդիպող **հարավային ուտիները** կամ **վիտիները**, որոնց որոշ ուսումնասիրողներ թյուրիմացաբար, իսկ մյուսները, ընդհակառակը, գիտակցաբար և

¹⁵⁴ Ագաթանգեղոս, § 873:

¹⁵⁵ Strabo, XI, 5, 1:

¹⁵⁶ Plin., Nat. Hist., VI, 38:

¹⁵⁷ Անդ, VI, 39:

¹⁵⁸ К. В. Тревер, նշվ. աշխ., էջ 174-175:

¹⁵⁹ Strabo, XI, 7, 1; XI, 8, 8; XI, 14, 14:

¹⁶⁰ Claudii Ptolemaei Geographia, V, 8, 13:

նպատակադիր փորձում են նրանց անպայմանորեն կապել, ինչպես նշեցինք, **Ուտիքի և Ուտեացվոց տոհմի** (փորձում են այն ընկալել որպես ցեղ-Յ.Բ.) հետ, որոնք գտնվում էին Մեծ Հայքում: Ղ. Ինճիճյանը, որը չի պատկանում այսպես կոչված պատմաբանների «քննական վերլուծության» դպրոցին, չի էլ մտածել **ուտիների և ուտեացիների** ու Մեծ Հայքի **Ուտիք** աշխարհի հետ նույնացնելու մասին,¹⁶¹ սակայն արդեն մեծավաստակ Ն. Ադոնցը գտնում էր, որ Ստրաբոնի **ուտիները** ազգակցական կապի մեջ են իբր հայկական **ուտեացիների** հետ: Նրա կարծիքով, ուտիները սկզբնապես ապրել են Երասխից հարավ և, այնուհետև, անշուշտ, տեղափոխվելու հետևանքով՝ Երասխից հյուսիս, Կուրի երկայնքով, ըստ որում **Օտենեի և Ատրպատականի** սահմանը հանդիսացել է **Երասխ-Արաքս** գետը: Բնական է, որ այս մոտեցման դեպքում ուտիները հայտարարվում են ուտեացիների նախնիներ և Մեծ Հայքի եկսամուտ բնակիչներ:¹⁶² Յ. Մանանդյանը և Ս. Երեմյանը **Ուտիք** աշխարհի ուղղակի հիշատակություն են համարում հույն աշխարհագետի երկի **Ուտիա** երկիրը. *«Պատմում են նաև, թե էնիանների (այնիանների) մի մասը հաստատվել է Ուտիայում և մյուսները՝ հայերից վերև՝ Արոս և Նիբարոս լեռներից այն կողմ»*:¹⁶³ Սակայն նույն հեղինակի մեկ այլ հաղորդումից հայտնի է, որ պարրասիների արկադական ցեղի մի մասը հաստատվել էր անարիակների երկրում, որոնց Ստրաբոնի օրերում **պարսիներ** էին կոչում, իսկ **այնիանների (էնիանների)** թեսալական ցեղը ուտիների երկրում կառուցել էր **Այնիանա** (*Αἴνιανα*) ամրացված քաղաքը:¹⁶⁴ Միանգամայն իրավացի է Ա. Հակոբյանը, որ՝ անդրադառնալով բերված տեղեկություններին, նշել է, որ հազիվ թե հույն գաղթականները քաղաք հիմնած լինեին Մեծ Հայքի հյուսիս-արևելյան շրջաններում, երբ Ալեքսանդր Մակեդոնացին չէր կարողացել Հայաստանը նվաճել: Հեղինակը հիմնավոր ցույց է տալիս, որ **էնիանների (Այնիանների)** մասին հատվածում **Ուտիան** չէր կարող նույնանալ **Ուտիքի** հետ, քանի որ ըստ ամասեցի աշխարհագետի **Ուտիան** և Հայաստանը այս վկայության մեջ որպես աշխարհագրական միավորներ իրար են հակադրվում, որոնցից առաջինը երկրորդի մասը չէ: Ուստի **Ուտիան** ոչ այլ ինչ է, բայց եթե Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան կամ կամ հարավային ափերին գտնվող **Ուտիների երկիրը**:¹⁶⁵

Ք. Ալիևը՝ լավ հասկանալով, որ Ստրաբոնի հիշատակած **ուտիները**, որոնք բնակվում էին **անարիակների և ամարդների** հարևանությամբ, կապ չունեն ո՛չ Մեծ Հայքի և ո՛չ էլ Աղվանքի հետ, առաջ է քաշում այն տեսակետը, որ Պլինիոս Ավագի հիշատակած **Օտենեն**, որն, անշուշտ, Մեծ Հայքի **Ուտիք** աշխարհն է, բնակեցված է եղել **ուղիներով**, որոնց տարածման շրջանը, իբր, ժամանակի հետ կրճատվել է և ի վերջո ամփոփվել Արցախի և Կուր

¹⁶¹ Ղ. Ինճիճեան, Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց Վեներտիկ, 1822, էջ 334-337:

¹⁶² Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 420:

¹⁶³ Я.А. Манандян, О некоторых проблемах древней Армении и Закавказья, Е., 1944, էջ 13: С. Т. Еремян, «Махелония» надписи Кааба-и-Зардушт, ВДИ, 1967, թիվ 4, էջ 51-52: Strabo, XI, 14, 14:

¹⁶⁴ Strabo, XI, 7, 1:

¹⁶⁵ А. А. Акопян, նշվ. աշխ., էջ 78-79: Հյուբշմանը բացառում էր Ուտիայի և Ուտիքի նույնացումը (Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 106-108):

ու Երասխ գետերի միջև ընկած հողերում:¹⁶⁶ Սակայն հեղինակը, զարմանալիորեն, իրեն հարց չի տալիս, թե ինչու՞ այսպես կոչված աղվաններից հյուսիս հիշատակված ցեղը հիշվում է **Udini**, իսկ Ատրպատականին սահմանակից հայկական Ուտիքը՝ **Otene** գրությամբ, հանգամանք, որ ոչ միայն չի խոսում նրանց նույնացման օգտին, այլև բացառում է այն:

Հետաքրքիր է այն, որ ինչը որոշակի թեականությամբ է ընդունվում ք. Ալիևի կողմից, վերջնական ճշմարտության է վերածվում Ֆ. Մամեդովայի աշխատության մեջ, ըստ որի **Ուտի-Ուտիքում** գտնվել են անտիկ **Այնիանա**, **Հանի** և **Անարիակե** քաղաքները և այնտեղ ապրել են **ուտիներ**, **գարգարներ**, **ծավդեացիներ**, որոնք իբրև թե եղել են աղվանական միության հիմնական ցեղերից, և վերջապես, արաբ պատմիչների ու աշխարհագետների տվյալներով, **Ուտիի** բնակիչների լեզուն IX դարում եղել է **առաներենը**:¹⁶⁷ Հեղինակի մակերեսային քննությունը ոչ միայն այդպիսի հեռուն գնացող եզրակացությունների հիմք չի տալիս, այլև բացահայտ վկայում է փաստերը ծուռ հայելու մեջ ներկայացնելու նրա ցանկության մասին: Կ. Տրևերը, իր հերթին, փորձել է **Անարիակե** քաղաքը տեսնել **Ուտիների երկրում** և ենթադրել, որ անարիակների ցեղային անվանումը, որ նշանակում է «ոչ իրանցիներ», հավաքական իմաստ է ունեցել՝ ցույց տալով ոչ իրանական լեզուներով խոսող ցեղերին: Շարունակելով իր միտքը՝ նա հանգում է անհեթեթ մի եզրակացության, թե «անարիակներ»-ը աղվանական մի ինչ-որ ցեղի անվան աղավաղումն է, առաջացած, թերևս, «**առանիակներ**» անունից, որն իբր աղերսվում է Առան նահապետի անվանը:¹⁶⁸ Սակայն առանձնապես մեծ պատրաստվածություն չի պահանջվում հասկանալու համար, որ նախ Ստրաբոնի երկից բնավ չի բխում, որ **Անարիակե քաղաքը** գտնվել է **Ուտիայում**, առավել ևս շատ զարմանալի կլիներ, որ անարիակների քաղաքը տեղադրվեր ոչ թե այդ ցեղի, այլ հարևան **ուտիների** երկրում: Եվ վերջապես, **Անարիակե քաղաքի** և **Ուտիայում Այնիանա** ամրացված քաղաքի համատեղ հիշատակությունը մեզ կրկին վերադարձնում է հույն աշխարհագետի այն տեղեկությանը, որ **ուտիները** բնակվել են **ամարդների** ու **անարիակների** միջև, հետևաբար **Ուտիան** հիշյալ **Ուտիների երկիրն** է և ոչ մի առնչություն չունի հայկական **Ուտիքի** հետ: Ինչպես տեսնում ենք, այն, ինչ Կ.Վ. Տրևերը մեզ մատուցում է եռաստիճան հավանականությունների ու ենթադրությունների հայեցակետից, Ֆ. Մամեդովայի թեթև գրչով վերածվել է պատմական «**անվիճելի ճշմարտության**»:

Այս առնչությամբ անհրաժեշտ է անդրադառնալ Ֆ. Անդրեասի՝ Ուտիքի և Այնիանայի մասին արտահայտած տեսակետներին: Վերջինիս կարծիքով, Ստրաբոնի տեղեկությունները Թեսալիայի Օլտիդի երկրամասի և տեղական երկրի անունների համահնչյունությունից ելնելով, երկրորդը բխեցրել են առաջինից և դրա վրա հիմնվելով **ուտիների** համարել են հույն գաղթականներ: Ինչ վերաբերում է **այնիաններին (էնիաններին)**, ապա Անդրեասը

¹⁶⁶ К. Алиев, Кавказская Албания (I в. до н.э.-I в. н.э.), Баку, 1974, էջ 128-130: Տե՛ս նաև К.В. Тревер, նշվ. աշխ., էջ 45-46:

¹⁶⁷ Ф. Мамедова, Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н. э.-VIII в. н.э.), Баку, 1986, էջ 100-108:

¹⁶⁸ К.В. Тревер, նշվ. աշխ., էջ 143-144:

գտնում է, որ այդ Փայտակարանի «Յանի» գավառանվան փոփոխված տարբերակն է, որը՝ «Աշխարհացոյց»-ի որոշ ձեռագրերում ունի «Յանհանի» տարրնթերցումը: Ուստի եզրակացնում է նա, *Ainiana* թեսալական ցեղային անունը կարող էր ծագել կամ հայկական «Յանհանի»-ից, կամ էլ իրանական «Յանեան»-ից, իսկ Յանիի տարածքն էլ հնում հավանաբար մտել է **Ուխտիա-Ուտիքի** մեջ, որն ավելի ընդարձակ է եղել, քան VII դարում:¹⁶⁹ Դժբախտաբար, չնայած Կ. Տրեվերի հիացնունքին,¹⁷⁰ Ֆ. Անդրեասի տեսակետներն այնքան էլ անխոցելի չեն, որովհետև Ստրաբոնի երկը նման մտահանգման համար բավարար հիմքեր չի տալիս: Յանեանյն դեպս, եթե «Յանի» կամ «Յանհանի» անունը կապված է **այնիանների** գաղթականության հետ, ապա այդ չի արձանագրված և ոչ մի աղբյուրում և դրա մասին լուր կարելի է ենթադրել, բայց ահա հույն աշխարհագետը **ուխտիներին** տեղադրում է բոլորովին այլ վայրում՝ **ամարդների** և **անարիակների** հարևանությամբ, որտեղ էլ հիշատակում է **Այնիանա** քաղաքը:

Ի մի բերելով վերն ասվածը՝ գտնում ենք, որ Ստրաբոնի հիշատակած **ուխտիները**՝ այսպես կոչված Աղվանքից հյուսիս կամ Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան ու հարավային ափերին ապրող տարբեր ցեղեր են և չեն առնչվում Մեծ Յայքի Ուտիք աշխարհի հետ: Այսպես կոչված Աղվանքից հյուսիս տեղորոշվող **ուխտիները** նույնական են **ուդիներին** կամ **ուդերին**, որոնք **գարգարացիների** հետ մեկտեղ՝ մեծապես նեղվելով Յյուսիսային Կովկաս ներխուժած **ալաններից**,¹⁷¹ ներխուժում են Այսրկովկաս և արմատապես փոխում այսպես կոչված Աղվանքի ցեղային կազմը:

Գարգարացիները, հակառակ քաղաքացիություն ստացած տեսակետի, երբեք չեն մտել և չէին էլ կարող մտնել Ստրաբոնի հիշատակած աղվանական միության 26 ցեղերի մեջ և՛ ընդհակառակը՝ ներխուժելով և տիրելով Աղվանքի տարածքին, դարձել են տիրապետող տարր, որի համար, ինչպես նշեցինք, V դարում գրեր է ստեղծել Մեսրոպ Մաշտոցը:¹⁷²

Գարգարացիների և **ուդիների** մուտքը Այսրկովկաս կատարվեց մ.թ. I դարի երկրորդ կեսին, որը համապատասխանում է Մեծ Յայքի թագավորությունում Տրդատ Ա հայոց թագավորի գահակալության շրջանին: Յուսեպոս Փլավիոսի վկայությամբ, ալանաց ազգը ավերում է Մեդիան, որի Պակորա (Բակուր) թագավորն առանց դիմադրելու փախչում է երկրի դժվարամատույց վայրերը՝ իր կնոջն ու հարճերին 100 տաղանդով մի կերպ փրկագնելով ալանական գերությունից. **«Շատ հեշտությամբ և առանց մարտի կողոպուտի ենթարկեցին երկիրը մինչև Յայաստան ու վերադարձան ամեն ինչ թալանելով: Իսկ (Յայաստանում) թագավորում էր Տիրիդատեսը, որը ռազմերթի ելնելով նրանց դեմ, ճակատամարտ տվեց, բայց քիչ էր մնացել, որ կռվի ընթացքում նրանց ձեռքը գերի**

¹⁶⁹ F.K. Andreas, *Ainiana* (տե՛ս PWK): Անդրեասի կարծիքով «Աշխարհացոյց»-ը VII դարի ստեղծագործություն է, ուստի Ուտիքի աշխարհացույցյան սահմանները վերագրում է VII դարին:

¹⁷⁰ К.В. Тревер, *նշվ. աշխ.*, էջ 143. «Как это блестяще показал Андреас, ...»:

¹⁷¹ «История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в.», отв. редактор книги Б.Б. Пиотровский, М., 1968, էջ 85-86:

¹⁷² Մովսես Խորենացի, գիրք Գ, գլ. ԾԴ. «(Մաշտոցը-Յ.Բ.) ստեղծ գնշանագիրս կոկորդախոս աղխազուր խժական խեցբեկագունին այնորիկ Գարգարացուց լեզուին»:

ընկեր կենդանի: Որովհետև (ալաններից) մեկը հեռվից պարան ձգեց նրա վրա և նրան արդեն կբռներ, եթե (Տիրիդատեսին) չհաջողվեր իր սրով իսկույն կտրել պարանը և անհապաղ ճողոպրել: Մինչդեռ ալանները այդ կռվի (ելքից) ավելի ևս գազազած, երկիրը թալանեցին և՛ երկու թագավորություններից էլ մարդկանց մեծ բազմություն և ուրիշ շատ ավար տանելով, նորից վերադարձան իրենց երկիրը»:¹⁷³ Այս իրադարձությունը ծանոթ է նաև Պատմահորը, որը, սակայն, այն սխալմամբ վերագրում է Տրդատ Գ-ի ժամանակներին. «Իսկ թագաւորն Տրդատ ամենայն Յայաստանօք իջեալ ի դաշտն Գարգարացւոց՝ պատահէ հիւսիսականացն ճակատու պատերազմի. և ի խառնել երկոցունց կողմանցն՝ յերկուս ճեղքէ զամբոխն թշնամեացն, սկայաբար շահատակելով: Ոչ կարեմ ասել զերագութիւն ձեռինն, որպէս անբար ի նմանէ յերկիր անկեալ թաւալգլոր խաղային, օրինակ իմն ի գեղեցիկ ցանցորդէ լի ձկամբք յերկիր թոթափեալ ցանցոյն, կայառէին յերեսս երկրին: Ձոր տեսեալ թագաւորին Բասլաց՝ մօտ հասանէ յարքայն. և հանեալ յասպագինէն զներդեայ քեմիտապատ պարանն, և կորովութեամբ ձգեալ յետուստ կողմանէ՝ ճահ դիպեցուցանէ յուս ձախակողմանն և յանութ աջակողմանն. զի էր վերացուցեալ զձեռնն ածել ունեք սուսերաւ. և ինքն վառեալ վերտ պահպանակօք, ուր ոչ գծէին նետք: Եւ քանզի ոչ կարաց շարժել ձեռամբ զհսկայն՝ զլանջօք առ երիվարին. և ոչ այնչափ ինչ շուքափեաց մտրակել զերիվարն, քան թէ ահեակ ձեռամբն ի ներդեայն աճապարեալ սկային, և սաստկութեամբ ուժոյն զիրեաւ ցանցեալ՝ ի ճահ դիպեցուցանէր զերկսայրին, և ընդ մէջ կտրէր զայրն և զոյգ ընդ զպարանոցին զգլուխ զերիվարին:

Իսկ զօրացն ամենայնի տեսեալ զթագաւորն իւրեանց և զգօրաւորն միջակտուր յայնպիսի ահաւոր բազկէ լեալ՝ ի փախուստ դառնային. զորոց զհետ մտեալ Տրդատ, վարէ մինչև յաշխարհն Յոնաց: Եւ թէպէտ ոչ փոքր հարուած եհաս զօրացն իւրոց, և բազմաց անկում մեծամեծաց, յորում մեռաւ և սպարապետն ամենայն Յայոց Արտավազդ Մանդակունի, սակայն Տրդատ անտի ըստ հայրենի օրինին պատանդս առեալ դառնայ»:¹⁷⁴

Որ այս հիշատակությունը նույնական է Հովսեպոս Փլավիոսի հաղորդմանը,¹⁷⁵ վեր է ամեն կասկածից: **Ալանների** ներխուժումը Այսրկովկաս կատարվել էր, ամենայն հավանականությամբ, ուրիշ ցեղերի զինակցությամբ, որի արտահայտությունն է բասիլների թագավորի հիշատակությունը Խորենացու կողմից: Բասիլները, ինչպես ճիշտ ցույց է տվել Բ. Պատկանյանը, սարմատական ցեղ էին, որոնց Պտղոմեոսը հիշում է Βασιλικοί Σαρματαί անունով, որի հայերեն թարգմանությունն է «**Թագաւորական սարմատք**»:¹⁷⁶ Իրականում այդ անունը թարգմանելու կարիք չկա, քանի որ այն պետք է հասկանալ պարզապես

¹⁷³ Հովսեպոս Փլավիոս, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ս.Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1976, տե՛ս «Հին հունական աղբյուրներ», հատ. Ա, էջ 52-53:

¹⁷⁴ Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. 2Ե:

¹⁷⁵ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Յայոց, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1968, էջ 357-358, ծնթ. 152:

¹⁷⁶ К.П. Патканов, Армянская география VII века, էջ 37, ծնթ. 134:

«**Բասիկ սարմատներ**» կամ «**բասիլներ**»:¹⁷⁷ Պատմահոր մոտ ալանների անվան բացակայությունը պայմանավորված է թերևս ուշ ժամանակների ազդեցությամբ, երբ Յյուսիսային Կովկասից ամեն մի արշավանք ընկալվում էր որպես «**հիւսիսականաց**» հարձակում:¹⁷⁸ Այս հաղորդման մեջ բասիլների արքան, անշուշտ ալանների թագավորը չէ, այլ ալաններին ենթակա «**թագաւորական սարմատների**» արքայիկը, որը և զոհվում է ճակատամարտում:

Ս. Խորենացու հաղորդմամբ, Տրդատը՝ հյուսիսականներին հաղթելուց հետո, նրանցից օգնական ուժ ստանալով, արշավում է պարսից արքա Արտաշիրի որդու՝ Շապուհ թագավորի դեմ:¹⁷⁹ Բայց սա արդեն III դարի իրողություն է, հանգամանք, որը ցույց է տալիս, թե ինչպես Պատմահոր մոտ միահյուսվել են **Տրդատ Ա**, **Տրդատ Բ** և **Տրդատ Գ** թագավորների վերաբերյալ պատմական իրադարձությունները: Սակայն սույն տեղեկության մեջ կա ուշադրության արժանի մի փաստ ևս, որ հաշվի չի առնվել ուսումնասիրողների կողմից: Հովսեփոս Փլավիոսի տեղեկությունից պարզվում է, որ ալանները Հայաստանի խորքերը չէին մտել և ասպատակել էին միջև Հայաստան ընկած երկրները: Ըստ այդմ էլ, հասկանալի պատճառներով, ալան-հյուսիսականներին պետք է ճակատամարտ տված լիներ Մեծ Հայքի սահմաններից դուրս՝ այսպես կոչված Աղվանքի տարածքում: Հետևաբար, միանգամայն տեղին է կարծել, որ **Գարգարացվոց դաշտը**, որի մասին հիշում է Պատմահայրը, գտնվում էր Կուրի ձախափնյակում: Բնաշխարհագրական այս անվանումը կարող էր Կուրի ձախափնյակում ի հայտ գալ **գարգարացիների** Աղվանքում հաստատվելուց հետո, սակայն մինչև ալանական ներխուժումը, որովհետև հայերի աչքում Կուրի ձախափնյակի ընդարձակ դաշտն արդեն ընկալվում էր որպես **գարգարացիների դաշտ**: Անշուշտ, կարելի է ենթադրել, որ գարգարացիների դաշտի հիշատակությունը Պատմահոր կողմից ուշ ժամանակների աշխարհագրական հասկացությունների ազդեցության արդյունք է, սակայն բասիկների միաժամանակյա արձանագրումը, մեր կարծիքով, վկայում է այդ անվան առավել հին ծագման մասին: Թովմա Արծրունին **Գարգարացվոց դաշտի** մասին Պատմահոր տեղեկությունը որոշակիացրել է՝ տեղադրելով այն **Պարտավ քաղաքի** շրջակայքում:¹⁸⁰ Սակայն պատմիչը **Պարտավի** շրջակայքը մեկ այլ կապակցությամբ կոչում է «**աշխարհն Գարգարացուց**»:¹⁸¹ Նման մոտեցումը, ցավոք, սոսկ պատմիչի սխալ կռահումն է, որովհետև **Ուտիք Առանձնակը**, որի մեջ էր **Պարտավ քաղաքը**, ոչ մի ձևով չէր կարող վերաբերել **Գարգարացվոց աշխարհին**:

Ելնելով վերոհիշյալ հաղորդումից կարելի է հանգել միակ հավանական եզրակացությանը, որ արդեն I դարի կեսերին **գարգարացիները**, **ուդիները** և մի շարք ցեղեր՝ **ալանների** ռազմական ճնշմանը տեղի տալով, ուժով մտել էին Այսրկովկաս,

¹⁷⁷ Անդ:

¹⁷⁸ Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. 2Ե:

¹⁷⁹ Անդ:

¹⁸⁰ Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Երևան, 1985, դպր. Գ, գլ. Ժ:

¹⁸¹ Անդ, դպր. Գ, գլ. ԺԸ:

հաստատվել ու գերիշխանությունն հաստատել այսպես կոչված Աղվանից թագավորության տարածքում: Վերջինս ավանդույթի ուժով հայերի կողմից շարունակում էր կրել Աղվանից անունը, իսկ հունա-հռոմեացիների կողմից կոչվում էր Ալբանիա, չնայած արդեն վերածվել էր **Գարգարացիների թագավորության**, որի դեմ էլ Տրդատ Ա-ն դեռ մինչև ավանական ներխուժումը ստեղծել էր **Ուտեացվոց, Գարդմանացվոց և Ծավդեացվոց** ռազմական կուսակալությունները: **Ուղինների** I դարում Այսրկովկաս մուտք գործելու օգտին չէր Պտղոմեոսի երկուն **ուղերի** հիշատակությունը, որով ստացվում է, որ նրանք դեռևս II դարում գտնվում էին այսպես կոչված Աղվանքից հյուսիս ընկած շրջանում: Սակայն Ասիական Սարմատիայի նկարագրությունը իրականում ավելի հին է, քան Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն»-ը, այսինքն՝ ուղերի հիշատակությունը չի վերաբերում II դարին, որովհետև հունա-հռոմեական աշխարհը մինչև II դարը վերջին անգամ հարուստ տեղեկություններ էր քաղել Գնեսու Պոմպեոսի արշավանքների շրջանում: Այլ խոսքով, **ուղերի** մասին տեղեկությունը ժամանակագրական առումով պետք է համընկնի Ստրաբոնի և Պլինիոս Ավագի հիշատակություններին:

Եթե ի մի բերենք վերն ասվածը, ապա հստակ է եզրակացությունը: Այսպես կոչված աղվանական 26 ցեղերի միության մեջ չեն մտել ո՛չ **ուղինները** և ո՛չ **գարգարները**:

Մենք բավական հանգամանալից կանգ առանք **գարգարացիների և ուղինների** կնճռոտ հարցի վրա, սակայն խնդիրն ամբողջացնելու համար հարկ է քննության առնել ևս մի քանի խնդիր: Նախ կա արդյո՞ք կապ **ծավդեացիների** և Պլինիոսի հիշատակած Sodi ցեղի միջև: Հարցն այն է, որ որոշ ուսումնասիրողներ հակված են կարծելու, որ Արցախի Ծավդեք անունը աղերս ունի Sodi ցեղանվան հետ, որ **ծավդեք-սողերը** աղվանական ցեղ են և այլն: Ս. Երեմյանի կարծիքով **ծավդեք-սողերը** բնակվել են Իորի գետի միջին հոսանքի շրջանում,¹⁸² ինչը ոչնչով փաստարկված չէ, ուստի պատահական չէ, որ Կ. Տրևերը գտնում է, որ **սողերի** բնակության տարածքի վերաբերյալ տեղեկություններ չկան:¹⁸³ Մենք հակված ենք կարծելու, որ Պլինիոսի «**Բնապատմության**» մեջ պահպանված Sodi անունը մեզ անաղարտ չի հասել և, ամենայն հավանականությամբ, սկզբնապես եղել է Sondi, որն անմիջականորեն համընկնում է Պտղոմեոսի «**Աշխարհագրության**» Ἰσονδαί տեղանվան հետ:¹⁸⁴ Անշուշտ, սրբագրելի է նաև «**Խոնդախի**» անունը, որտեղ հետագայում «T»-ն վերածվել է «I»-ի, այսինքն՝ տեղանունը սկզբնապես հնչել է «Tσονδαί»-**Օնդախի**: Աշխարհագրական դասավորության տեսակետից նույնպես **Խոնդախ-Օնդախին** տեղադրվում է **Դիդոյքի** հարևանությամբ, որն իրոք իրավունք է տալիս Sodi>Sondi սրբագրումը համարել արդարացված: Հասկանալի է, որ այս հայեցակետի առկայությամբ Ծավդեքի և Sodi-ի ազգակցության հանգամանքը, որն առանց այդ էլ խարսխված էր ավագի վրա, ի չիք է դառնում: Ի հավելումն ասվածի, հարկ է նշել, որ **Ծավդեք** անունն Արցախում հայտնվել է

¹⁸² К.В. Тревер, *Աշխ.*, էջ 202, ծնթ. 3:

¹⁸³ Անդ., էջ 48:

¹⁸⁴ Plin. Nat. Hist., VI, 10: Claudii Ptolemaei Geographia, V, 8, 13:

հարավից, ծագելով **Զարդիկենե-Ծավդեք** երկրանունից: Պատմահոր մի արժեքավոր տեղեկության համաձայն հայոց ավանդական Վաղարշակ թագավորը **«յարեւելից կողմանէ զեզերք հայկական խօսիցս, կողմնակալս բիրաւորս զերկուս ի ցեղից տանց նահապետութեանց, զՍիսակեանս և որ ի Կաղմեայ տանէն, զորոց զանուանսն ի միում ի յառաջագունից ասացեալ ճառիցն կարգեցաք»**:¹⁸⁵ Ստացվում է, որ Վաղարշակ թագավորը հայոց լեզվի տարածման եզերքում, և ոչ թե աղվանների երկրում, արևելից կողմնակալ բյուրավորներ է նշանակում Սիսակյաններին և Կաղմոսի տնից ինչ-որ մեկին: Սակայն, երբ դիմում ենք Խորենացու նախորդ տեղեկությանը, ապա տեսնում ենք, որ երկու հաղորդումների միջև տարբերություն կա: Այսպես, անդրադառնալով Արամի գործունեությանը արևմուտքում և Կեսարիայի գրավմանը, նա նշում է. **«Եւ քանզի զարևելեանն և զհարաւայինն նուաճեալ, յանձնեալ էր ի ձեռն երկուց ցեղիցս այսոցիկ, Սիսակեանցն զարևելս և որք ի Կաղմեայ տանէն՝ զԱսորեստանին՝ ոչ ինչ այնուհետև կասկած շփոթից ուստեք ունէր»**:¹⁸⁶ Այս տեղեկությամբ Կաղմյանները կողմնակալ են նշանակվում ոչ թե արևելքում, այլ հարավում, ուստի նշված հակասությունը վերացնելու համար Խորենացին նախորդ հիշատակությունից հետո, մասնավորեցնելով Սիսակյանների կուսակալության հաստատման խնդիրը, գրում է. **«Յետ սորա մեծ և անուանի և բազմաբիր զարևելից հիւսիսոյ կողմանն կարգէ կողմնակալութիւն՝ զայր անուանի և յամենայն գործ մտաւորութեան և հանճարոյ առաջին, զԱռան, սա մեծ գետովն, որ հատանէ զդաշտն մեծ, որ անուանի Կուր»**:¹⁸⁷ Պատկերը միանգամայն այլ է: Առանը ոչ թե արևելքի, այլ հյուսիս-արևելքի կողմնակալ է նշանակվում, որով կարծես թե պատմիչը փորձում է տեղ թողնել Կաղմյան տոհմի ներկայացուցչի համար: Հավանական է, որ եթե Առանը հյուսիս-արևելքի կողմնակալ է, ապա Կաղմյան տոհմի ներկայացուցիչը կարող է դիտվել որպես հարավ-արևելքի կողմնակալ: Սակայն, մեր կարծիքով, Խորենացու նշված տեղեկությունները կարող են այլ լուսաբանություն ստանալ:

Պարզելով, որ հայկական **Ծավդեքը** չի աղերսվում Պլինիոսի Sodi-Sondi-ին, հարց է ծագում, թե այնուամենայնիվ, ինչու՞ Արցախ երկրամասի կողմնակալությունը փախանակ Արցախացիքի կոչվում է Ծավդեացիք: Անունս, որքան էլ որ Պատմահայրը Ծավդեքի իշխանական տունը **Առանի սերունդ** համարի, կարծես թե եկսամուտ է և ոչ տեղական, որն ստիպում է վերհիշել Խորենացու տեղեկությունն այն մասին, թե արևելքից կողմնակալ բյուրավոր են նշանակվել ոչ միայն Սիսակյանները, այլև ինչ-որ մեկը **Կաղմյան տոհմից**: Հայտնի է, որ Կաղմյան տոհմ ասելով հայկական աղբյուրները հասկանում են **Կորդուքը** հարևան **Ծավդեքի** հետ միասին, ուստի ոչ միայն կարելի է, այլև շատ հավանական է ենթադրել, որ Արցախի **Ծավդեք** անունը սերում է **Կաղմյան Ծավդեքից**, որի իշխողների ներկայացուցիչներից մեկը Տրդատ Ա-ից ինչ-ինչ ծառայությունների համար ստացել է

¹⁸⁵ Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. Ը:

¹⁸⁶ Անդ, գիրք Ա, գլ. ԺԴ:

¹⁸⁷ Անդ, գիրք Բ, գլ. Ը:

Արցախի կուսակալությունը: Այլ խոսքով, եթե Սյունիները, Գարդմանացիները և Ուտեացիները կարող են համարվել Սիսակյաններ, ապա Ծավդեացիների «ազգ»-ը սերում է Կադմյան Ծավդեքից: Երբ հետագայում հայոց արքունիքը վերացրեց **Ծավդեացիների կուսակալությունը** և Արցախը որպես վարչական միավորի անուն կրկին մտավ իր իրավունքի մեջ, աստիճանաբար ծավդեացիների անունը մոռացության տրվեց, որոնք ևս վերագրվեցին Առանի սերնդին: Ազաթանգեղոսի հաղորդմամբ, **Ծավդեացիների իշխանությունը** գոյություն ուներ դեռևս Գրիգոր Լուսավորիչի քահանայապետ օծվելու ժամանակներում:¹⁸⁸ Սյունյաց և Ուտեացվոց իշխանների միջև հիշատակված **Ծավդեց աշխարհի իշխանը** կարող է նույնանալ միայն ու միայն **Արցախի** հետ:¹⁸⁹ Արշակ Բ թագավորի դեմ ապստամբած երկրների մեջ՝ համաձայն Փավստոս Բուզանդի, Ծավդեքն այլևս չի հիշատակվում: Կրկին **Արցախը**¹⁹⁰ պատմական ասպարեզ է գալիս, ինչը վկայում է Ծավդեցի իշխանության ոչնչացման մասին: Արցախը, որտեղ Ծավդեացիների տոհմի իշխանությունը մարել էր, ամենայն հավանականությամբ, խոսքով Կոտակ կամ Տիրան թագավորների իշխանության տարիներին, երբ հայոց արքունիքը թագավորական իշխանությունը անրապնդելու համար բազմաթիվ իշխանական ընտանիքներ բնաջնջեց, անկասկած, վեր է ածվում արքունի տիրույթի, որը կառավարվում էր արքունի գործակալի կամ վերակացուի կողմից: Այդ մասին է վկայում այն իրողությունը, որ՝ ի տարբերություն բազմաթիվ այլ դեպքերի, երբ ապստամբներ են հռչակվում այս կամ այն աշխարհի կամ գավառի իշխողները, Փավստոս Բուզանդը հայտնում է «**ամուր գաւառն Արծախայ**»-ի ապստամբության և «**գերկիրն Արծախայ**»-ի հնազանդեցման մասին:¹⁹¹ Թերևս կարելի է առանց սխալվելու ենթադրել, որ «Արծախ»-ի ապստամբությունը պայմանավորված էր երկրամասի վերակացուի ժառանգատեր իշխան դառնալու ցանկությամբ, որը հաջողությամբ օգտագործվում էր պարսից դիվանագիտության կողմից:

Ծավդեք անունը Մեծ Հայքի պտղոմեոսյան նկարագրության մեջ հանդիպում է հունականացված Σοδοουκτηγή տառադարձությամբ, որը, մեր կարծիքով, ցույց է տալիս, որ «**աւ**» երկինջյունը արդեն «**օ**» էր արտասանվում: Լեզվական այս գործընթացի վկայությունն է նաև **Սոթք** կամ **Սոդք** գավառանունը, որն, անշուշտ, աղերս ունի **Ծավդեքի** հետ: Սակայն Սոդուկենե ձևը միաժամանակ ցույց է տալիս, որ **Ծավդեքը** նաև ոչ մի կապ չի կարող ունենալ Sodi կամ Sondi ցեղանվան հետ, քանի որ «**աւ**»-ի վերածումը «**օ**»-ի կատարվել է հայկական միջավայրում, սակայն Sodi-ն կամ Sondi-ն բոլորովին արդյունք չէ Saudi-ի կամ Saundi-ի հնչյունափոխության:

¹⁸⁸ Ազաթանգեղոս, § 795. «մետասաներորդ՝ իշխանն Սիւնեաց աշխարհին, երկոտասաներորդ՝ իշխանն Ծաւդէից աշխարհին, երեքտասաներորդ՝ իշխանն Ուտիացուց աշխարհին»:

¹⁸⁹ Н. Адонц, նշվ. աշխ., էջ 294. «Цодеи или Завдеи=Арцах»:

¹⁹⁰ Փավստոս Բուզանդ, դպր. Դ, գլ. Ծ. «Ապստամբեցին յԱրշակայ արքայէն Հայոց ամուր գաւառն Արծախայ...», դպր. Ե, գլ. Ծ. «(Մուշեղ Մամիկոնյան սպարապետը-Յ.Բ.) հարկանէր գերկիրն Արծախայ մեծաւ պատերազմաւ, գերէր զբազումս ի նոցանէն և զմնացորդն առնոյր պանդանդս, և զմնացեալսն ի հարկի կացուցանէր»:

¹⁹¹ Անդ:

Ծավդեք անունով երկիր է հիշում Եղիշեն: Անդրադառնալով պարսից Հազկերտ Բ թագավորոյի հավատափոխութեան հրովարտակին, նա գրում է, որ «**ըստ այսմ պատճենի հրովարտակ եհաս յաշխարհն Հայոց, ի Վրաց և Աղուանից և ի Լիւնաց, ի Ծաւղէից և ի Կորդուաց, յԱղձնեաց և բազում այլ տեղեաց հեռաւորաց, որոց ոչ էին օրէնք երթալ զայն ճանապարհ յառաջ ժամանակաւ**».¹⁹² *Մեկ այլ կապակցութեամբ պատմիչը նշում է, որ «Ձի առհասարակ հրաման առեալ էր յարքունուստ, որպէս Հայոց աշխարհին, նոյնպէս և Վրաց և Աղուանից և Լիւնաց, Աղձնեաց և Կորդուաց և Ծաւղէից և դասն և որ այլ ևս ուրեք ուրեք ի ծածուկ յիշխանութեանն Պարսից ունէին զքրիստոնէութիւն».¹⁹³ Անգամ փոքր քննութիւնը ցույց է տալիս, որ Եղիշեի **Ծավդեքը** Մեծ Հայքի հարավային երկրամաս **Ծավդեքն** է կամ **Ջաբդիկենեն**, ուստի, եթէ ի նկատի չունենանք լեզվական կապը **Ծավդեք-Արցախի** իշխանական տան անվան հետ, որևէ ձևով հնարավոր չէ այն առնչել **Արցախ-Ծավդեքին**.¹⁹⁴ Առավել ևս, որ **Արցախը** պատմիչին հայտնի է որպէս **ամրակուռ աշխարհ**,¹⁹⁵ **անտառաշատ երկիր**.¹⁹⁶*

Մենք երկար ու հանգամանակից քննութեան առանք Գարգարացիների առեղծվածի և Արցախ-Ծավդեքի ու Ուտիքի հետ կապված մի շարք հարցեր, սակայն հարցն ամբողջացնելու տեսակետից հարկ է հետազոտութեան ենթարկել նաև այսպէս կոչված մյուս աղվանական ցեղերի խնդիրը: Ուսումնասիրողները՝ որպէս կանոն, հատկապէս ադրբեջանցի պատմաբանները, աղվանական ցեղ են հռչակում **մյուկերին**, որոնք առաջին անգամ հիշատակվում են Հեկատեոս Միլետացու կողմից. «**Մյուկերից մինչև Արաքս գետը**»:¹⁹⁷ **Մյուկերին** երկու անգամ հիշատակում է Հերոդոտոսը: Աքեմենյան Պարսկաստանի սատրապութիւնները ներկայացնելիս նա **մյուկերին** ներկայացնում է **սագարտիների, սարանգների, թամանների և ուտիների** հարևանութեամբ տասնչորսերորդ սատրապութեան մեջ, որը հեղինակը տեղորոշում է Կարմիր (իմա՝ ներկայիս Արաբական ծովը-Հ.Բ) ծովի առափնյակում և դրանից հյուսիս:¹⁹⁸ **Մյուկերը**, ինչպէս արդեն վերը նշել ենք, հեղինակի մեկ այլ հաղորդմամբ մասնակցել են հույն-պարսկական պատերազմին **ուտիների և պարիկանիների** հետ մեկտեղ և զինված են եղել **պակտյուացիների** պես:¹⁹⁹

4. Տրևերից և մյուսներից սկսած մինչև Ռ. Մելիքով **մյուկերի** անունը հետազոտողները փորձում են կապել Մուղան անվան հետ:²⁰⁰ Վերջինս անգամ մեղադրանք է ներկայացնում այն հետազոտողներին, որոնք Աքեմենյան Պարսկաստանի սատրապութիւններից

¹⁹² «Եղիշեի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին», Երևան, 1957, էջ 10:

¹⁹³ Անդ, էջ 51:

¹⁹⁴ Կ. Տրևերը՝ չնայած որոշակի չի գրում, Եղիշեի այս հաղորդումը մեջբերելով պահում է միայն Ծավդեքի անունը, թերևս կապելով Արցախի հետ (նշվ. աշխ., էջ 202):

¹⁹⁵ Եղիշե, էջ 94. «**ընդ ամենայն կողմանս ամրականաց աշխարհին, ի Տմորիսն և ի Կորդիսն, յԱրցախ...**»:

¹⁹⁶ Անդ, էջ 125. «**ի թանձրախիտ մայրիսն Արծախայ**», էջ 127. «**Նա և որ յԱրծախայ մայրիսն անկեալքն էին փախստականք**»:

¹⁹⁷ Hekat., fr. 170:

¹⁹⁸ Herodotus, III, 93:

¹⁹⁹ Անդ, VII, 68:

²⁰⁰ Ավելորդ համարելով բոլոր հեղինակների աշխատութիւնների թվարկումը՝ լոկ նշում ենք միայն վերջերս լույս տեսած Ռ. Մելիքովի (նշվ. աշխ., էջ 122) աշխատութիւնը:

տասնչորսերորդը վերլուծելիս, այդ իրողությունն իբր հաշվի չեն առել: Սովորաբար **մյուկերին** նույնացնում են Maka (Makran) երկրի բնակիչներին, սակայն Ռ. Մելիքովը փորձում է հիմնավորել այն դրույթը, թե հույները պարսկական անունները տառադարձելիս «ս»-ն արտահայտում էին ս-ով, հետևաբար պարսկական Maka-ն չի կարող համապատասխանել Μύκοι-ին:²⁰¹ Հեղինակը ընթերցողի ուշադրությունն է հրավիրում այն փաստի վրա, որ Հերոդոտոսը երկու անգամ էլ **մյուկերին** հիշատակում է **ուտիների** հետ մեկտեղ, իսկ անտիկ հեղինակները տարբերակում էին Արաքսի վրա ապրող **մյուկերին** և **Մակայում** ապրող ժողովրդին, որին կոչում էին Μακί:²⁰² Ոգևորվելով իր փայլուն հիմնավորումից՝ նա հայտարարում է, թե տարբեր տվյալների համաձայն **մյուկերը** բնակվել են Մուղանի տարածքում (ներկայիս Մուղանի տափաստանը-Հ.Բ.)՝ զբաղեցնելով Երասխի ստորին հոսանքի, Կասպից ծովի և Թալիշի լեռների միջև ընկած տարածքը: Շարունակելով իր միտքը զարգացնել, Ռ. Մելիքովը նշում է, որ **մյուկերի** բնակության շրջանը Mūkān գրությամբ հանդիպում է մ.թ. III դարի պահլավական արձանագրություններում, որ իբր միջինպարսկական Mūkān ձևը կազմվել է -an վերջածանց-ֆորմանտի միջոցով և լիովին համապատասխանում է μύκοι-ին:²⁰³ Ըստ հեղինակի Մուղանի երկրամասը հիշատակում են արաբ աշխարհագետները, իսկ մոնղոլական շրջանից սկսած վերջինիս անունը դառնում է ընդհանրական և իբր ժողովրդական ստուգաբանությունը այն հանգեցնում է «mug»-(մուգ-Ռ.Մ.)-ին, որին իբր նպաստում է այդտեղ միջնադարում մեծ քանակությամբ **զրադաշտական մոզերի** գտնվելը:²⁰⁴ Այնուհետև հեղինակը հայտարարում է, որ ամենավաղ և ճիշտ Mūkān ձևը հանդիպում է արաբ աշխարհագետների գործերում և Թեոփանեսի ժամանակագրության մեջ, ինչպես նաև «Հայկական աշխարհացոյց»-ում՝ որպես **Մարաստանի** մարզ, որ գտնվել է **Գիլանի** և **Դեյլեմի** միջև, իսկ վրացական աղբյուրներում հայտնի է Mowakan ձևով:²⁰⁵ Հենվելով Հերոդոտոսի տվյալների վրա՝ հեղինակը գրում է, որ քանի որ **ուտիները** և **մյուկերը** մտել են միևնույն ռազմա-վարչական միավորի մեջ և եղել են հարևաններ, ապա ուտիները համապատասխանում են **ուտիքի** բնակիչներին, իսկ մյուկերը զբաղեցրել են **Մուղանի** դաշտը՝ սահման ունենալով **Երասխ-Արաքս** գետը:²⁰⁶ Հեղինակն, իհարկե, բերում է Պլինիոսի տեղեկությունն այն մասին, որ **Օտենե-ուտիքը Արաքս գետով** սահմանակցում էր **Ատրպատականին** և հավանաբար հենց այդ հատվածում էլ սահմանակցում էր **Մուղանին**:²⁰⁷ Ընդունելով հանդերձ, որ **մյուկերի** լեզվի որևէ լեզվախմբին պատկանելու մասին աղբյուրները լռում են, նա, **ապրիորի**, գտնում է նաև, որ **մյուկերը**, հավանաբար խոսել են տեղական լեզուներից մեկով: Հեղինակի վերջին եզրակացությունն այն է, որ՝ համաձայն

²⁰¹ Р. Меликов, *Աշխ.*, էջ 122:

²⁰² Անդ:

²⁰³ Անդ, էջ 122-123: Տե՛ս նաև Касумова С.Ю., Южный Азербайджан в III-V вв., Баку, 1983, էջ 53:

²⁰⁴ Грантовский Э.А., Сагартии и XIV округ государства Ахеменидов по списку Геродота,-КСИНА, քիվ 46, 1962, էջ 237: Р. Меликов, *Աշխ.*, էջ 123:

²⁰⁵ Р. Меликов, *Աշխ.*, էջ 123:

²⁰⁶ Անդ:

²⁰⁷ Անդ:

Յակուտ ալ-Յամալիի մի հաղորդման, կարելի է կարծել, որ վաղ միջնադարում **մուղանները** իրանականացվել են:²⁰⁸

Ի՞նչ կարելի է ասել մյուկերի նման տեղադրության մասին: Անշուշտ, եթե որևէ ուսումնասիրող հոգեբանորեն պատրաստ է կեղծիքի գնալու, ապա ամեն ինչ կարելի է գրել և իրականությունը ներկայացնել ծուռ հայելու մեջ: **Մյուկերի__տեղորոշումը Սուղանի տափաստանում**, առաջին հայացքից կարծես թե խիստ տրամաբանական է: Սակայն, անունների կարծեցյալ նմանությունն իր հաստատումը չի գտնում սկզբնաղբյուրներում: Եթե հեղինակը կարծում է, որ հույն հեղինակները Ասիայում գիտեին միայն մեկ գետ Արաքս անունով, ապա նա պարզապես սխալվում է, քանի որ հայկական Երասխ-Արաքսից բացի Արաքս են կոչվել ևս մի քանի գետեր: Չետևաբար Չեկատեոս Միլետացու աղավաղված և ոչ ամբողջական **«...մյուկերից մինչև Արաքս գետը»** հաղորդումը բնավ չի նշանակում, թե հույն հեղինակը նկատի է ունեցել հայկական Արաքսը: Ավելին, եթե իրոք **մյուկերը** եղել են **Սուղանի տափաստանի** բնակիչներ, ապա Չեկատեոսը չէր գրի **«մյուկերից մինչև Արաքս գետը»**, քանի որ տվյալ տեղեկությունը ենթադրել է տալիս մյուկերի և Արաքս գետի միջև որոշակի տարածքի առկայությունը, ինչը պարզապես անհնար է մյուկերին Սուղանի տափաստանում տեղորոշելու դեպքում: Չանրահայտ է, որ Չերոդոտոսը լայնորեն օգտվել է Չեկատեոս Միլետացու աշխատությունից, հետևաբար նրա տվյալները հազիվ թե կարող են հակասել միլետյան հեղինակի հաղորդմանը: Մանրակրկիտ ծանոթությունը Չերոդոտոսի «Պատմության»-ը, միայն հաստատում է տվյալ տեսակետը: Չույն հեղինակը **մյուկերին** տեղադրում է **Էրիտրեան Կարմիր ծովի** շրջանում, դրանով իսկ հաստատելով Չեկատեոսի հաղորդումն այն մասին, որ **մյուկերից մինչև Արաքս գետը`** տվյալ դեպքում, ըստ երևույթին, մինչև Ամու-դարյա և Ինդոս, տարածվում էր հսկայական տերիտորիա: Չերոդոտոսի մյուս հաղորդումը, ըստ որի ուտիները, մյուկերը և պարիկանիները զինված էին **պակտյունների** նման, հստակություն է մտցնում հարցիս մեջ և հնարավորություն է տալիս մյուկերին տեղորոշել **Էրիտրեան ծովի** և **Պակտյունիկե** երկրի միջև, որը գտնվել է Աֆղանստանի տարածքում և ոչ թե Ադրբեջանի: Կարդալով Ռ. Մելիքովի աշխատությունը` զարմանում ես, թե ինչպես հեղինակը պարզապես մի քանի նախադասությամբ կարողացել է աղավաղել սկզբնաղբյուրների տվյալները և դրանք **«լուսաբանել»** համաձայն իր առջև դրված քաղաքական նպատակների: Մենք բոլորովին չենք առարկում և համաձայն ենք, որ **ուտիները** և **մյուկերը** եղել են հարևաններ, սակայն չպետք է մոռանալ, որ նրանք եղել են նաև **պարիկանիների** և **պակտյունների** հարևանը, որոնց հեղինակը պարզապես մոռացության է տալիս: Կամենում ենք նշել, որ և ոչ մի առողջ մտածող մարդ չի կարող առաջնորդվել միայն **ուտիների** և **մյուկերի** հարևանությամբ և տեսադաշտից դուրս թողնել նրանց հարևանությունը **պարիկանիներին__և պակտյուններին**: Վերջիններիս ճշգրիտ տեղադրությունը` հակառակ Ռ. Մելիքովի ջանքերին, բացառում է **ուտիների** և **մյուկերի**

²⁰⁸ Անդ, էջ 124:

գտնվելը **Կուրի և Երասխի ստորին հոսանքի** շրջանում: Հերոդոտոսի երկրորդ հաղորդման լույսով դժվար չէ կռահել, որ Հեկատեոս Միլետացին՝ խոսելով **Արաքսի** մասին, նկատի է ունեցել ամենից առաջ **Ինդոս գետը**: Ինչպես և մյուս հարցերում, այս խնդրում ևս հեղինակը ոչ միայն ի հայտ է բերել իր քաղաքական շահագրգռություններն ու նպատակները, այլև իր լիակատար անձեռնհասությունը և գիտական անբարեխղճությունը: Հետաքրքիրն այն է, որ հեղինակը ծանոթ է **Մուկան** կամ **Մուղան** անվան վրացական աղբյուրներում հանդիպող Mowakan, Mowkan և Mowkank ձևերին:²⁰⁹ Դատելով «Քարթլիս ցխովրեբա»-ի հայերեն թարգմանությունից, վրացական պատմագրությունը պահպանել է Մուղան-Մուկան անվան առավել հին ձևը՝ Մովկան, այն դեպքում, երբ հայկական աղբյուրներում երկրամասը հայտնի է հնում Մուկան,²¹⁰ իսկ վերջին դարերում Մուղան արտասանությամբ: Պետք է հեղինակին հայտնի լիներ, որ **մյուկերի** ցեղանունը հայերենում չի կարող վերածվել «**մուկ**»-երի: Հունական *v*-ը օրինաչափորեն հայերենում տրվում է «**իւ**» երկինջյունով կամ էլ ժամանակի ընթացքում վերածվում է «**ի**»-ի: Իսկ ինչ վերաբերում է «**ուվ**»-ին, ապա՝ հայերենի արևելյան բարբառների լեզվական օրինաչափություններով, այն՝ որպես կանոն, վերածվում է «**ու**»-ի, դրանով իսկ «**Մովկան**»-ը վերածելով **Մուկանի**: Այնպես որ **Մուղանի** տափաստանի և **մյուկերի** ցեղանվան նմանությունը պարզապես պատահական է: Նման քննությունից հետո եզրակացությունը շատ որոշակի է: Նախ, **մյուկերը** չէին կարող մտնել այսպես կոչված աղվանական 26 ցեղերի միության մեջ, երկրորդ՝ **մյուկերի** տեղադրությունը **Մուղանի տափաստանում** անհնարին է, քանի որ այն Կասպերի երկիրն է, որը հայոց Արտաշես Ա թագավորի ժամանակներից մաս է կազմել Մեծ Հայքի թագավորության:

Այս քննությունը հազիվ թե կարող է հաճույք պատճառել հարևան հանրապետության պատմաբաններին, որոնք՝ աղվաններին հռչակելով ադրբեջանական ժողովրդի նախնիներ, փորձում են ի սկզբանե անտի «Աղուանք-Ալբանիան» տեսնել որպես կովկասյան լեզուներով խոսող ցեղերի միություն: Մեր հետազոտությունը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ Ստրաբոնի հիշատակած աղվանական 26 ցեղերի միության մեջ անվանապես կարելի է վկայակոչել միայն կասպերին, որոնք իրանախոս ցեղ էին, իսկ **գարգարացիները, ուղիները, մյուկերը և մյուսները** մ.թ. I դարում կամ դեռևս չէին գտնվում ստրաբոնյան Ալբանիայի տարածքում կամ էլ երբեք չէին կարող գտնվել ոչ Կուրի ձախափնյակում և ոչ էլ Աջափնյակում:

Հարկ ենք համարում անդրադառնալ նաև **գելերի, լեգերի, ճիղբերի, շիղբերի և դիդուրների**²¹¹, ինչպես նաև Փավստոս Բուզանդի հիշատակած **Փոխերի, Թավասպարների, Հեձմատակների, Իժմախների, Գաթերի, Գոլուարների, Գուգարների**

²⁰⁹ «Քարթլիս Ցխովրեբայի կամ վրաց պատմության հին հայերեն թարգմանությունը», վրացերեն բնագիրը և հին հայերեն թարգմանությունը ուսումնասիրությամբ և բառգրքով լույս ընծայեց Ի. Աբուլաձեն, Թիֆլիս, 1953, էջ 5, 6, 7, 16, 70, 134, 140, 145, 165:

²¹⁰ «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրությունը չի հիշատակում «Մուկան» երկրամասի անունը, որը պահպանվել է համառոտ խմբագրության մեջ. «*Երեսուն եւ հինգերորդ՝ Մարք են, որ կոչին Քուստի Քաակոհ...: Ունի աշխարհս գայտսիկ. ...գՌէ, գԳեղան, գՄոկան, գԴիդումն...*» (Աշ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 352):

²¹¹ К. В. Тревер, ԳՂՎ. աշխ., էջ 46:

(?), Շչբերի, Ճղբերի, Բաղասիճների ու Եգերսվանների²¹² և Եղիշեի երկուն արձանագրված Լփինների, Ճղբերի, Վատնի, Գավնի, Գղուարի, Խրսանի, Յեճմատակնի, Փասխնի, Փոսխնի, Փյուրուանի և Թավասպարանի մասին:²¹³

Ինչպես իրավացիորեն նշում է Կ. Տրևերը, համաձայն Ստրաբոնի գելերը եղել են Կասպից ծովի առափնյա և լեռնային շրջանների բնակիչներ և նրանց տեղադրում է **ամազոնուհիների և ալբանների** միջև **լեգ-սկյութների** հետ միասին:²¹⁴ Նույնը տեսնում ենք Պլուտարքոսի մոտ, որի համաձայն նույնպես **ամազոնուհիների և ալբանների** միջև բնակվել են **գելերը և լեգերը**:²¹⁵ Կ. Տրևերը ուշադրություն է դարձրել այն իրողությանը, որ **գելերը** բնակվել են նաև Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան մասում՝ **Գիլանի** մարզում:²¹⁶ Ամեն ինչից դատելով **գելերը իրանական ցեղ** են կամ ցեղախումբ, որի մի հատվածը՝ գաղթելով հարավ, հաստատվել է **Գիլանում**, իսկ մյուսը՝ թերևս Սևանա լճի ավազանում, որտեղ վանյան բևեռագիր արձանագրությունները հիշատակում են Velikuni կամ Velikuhi երկիրը:²¹⁷

Գելերի հետ հիշատակվող **լեգերը**, հավանաբար, բնակվելու էին ալբաններից հյուսիս՝ Սամուր գետի կամ Ղազիղունուխյան Կոյսուի վերին հոսանքի լեռնային մասերում: Պատահական չէ, որ վերջինիս վերին հոսանքի շրջանում մինչև օրս բնակվում են **լակերը**, որոնք պետք է լինեն **լեգերի** հետնորդները: Դատելով ամեն ինչից, եթե իրանախոս **գելերը** տարբերակվում են **ալբաններից**, ինչը կարելի է եզրակացնել Ստրաբոնի հաղորդումից, ապա նրանք ևս լեգերի հետ միասին չէին մտել այսպես կոչված աղվանական 26 ցեղերի միության մեջ: Սրանց կարելի է ավելացնել նաև **ճիղբերին**, որոնք Պլինիոս Ավագի տեղեկությունների համաձայն ապրել են Ալբանիայի սահմաններից դուրս՝ լեռների ճակատային երկայնությամբ, և եղել են վայրենի ցեղեր:²¹⁸ **Ճիղբերի** լատինացված «Silv» անվանումը Կ. Տրևերին մտածել է տվել, թե այդ ցեղի անունը թերևս եղել է տեղական մի տերմինի թարգմանություն, որը ցույց է տալիս նրանց բնակությունը անտառներում:²¹⁹ Կարծում ենք, որ նմանությունը պատահական է ու **ճիղբերի** և, անտարակույս, նրանց ազգակից **չիղբերի** հիշատակությունը հայկական աղբյուրներում հավաստում է նման թարգմանության անհնարինությունը: Դրա օգտին չի խոսում նաև այն իրողությունը, որ հունարեն Ագաթանգեղոսում **ճիղբերը** անվանվում են Σιλβανοί:²²⁰ Կ. Կրեչմերը նրանց տեղադրում է Կովկասյան լեռների արևելյան լանջերին, այլ խոսքով ներկայիս Դաղստանի տարածքում:²²¹ Այս տեղադրությունը միանգամայն ընդունելի է և ցույց է տալիս, որ **ճիղբերը**, ինչպես նաև, անտարակույս, նրանց ազգակից **չիղբերը** չեն մտել այսպես կոչված Աղվանք-

²¹² Փավստոս Բուզանդ, դպր. Գ, գլ. Է:

²¹³ Եղիշե, էջ 94:

²¹⁴ Strabo, V, 5, 1: К.В. Тревер, Գշվ. աշխ., էջ 47:

²¹⁵ Plutarchus, գլ. 35 (638):

²¹⁶ К. Тревер, Գշվ. աշխ., էջ 47:

²¹⁷ Н.В. Арутюнян, Корпус урартийских клинообразных надписей, Е., 2001, արձ. 241, 242, 388, 389:

²¹⁸ Plin., VI, 10, 29. "rursus ab Albaniae continio tota montium fronte gentes silvorum ferae":

²¹⁹ К. Тревер, Գշվ. աշխ., էջ 47:

²²⁰ Ագաթանգեղոս, Տրդատի թագավորության պատմություն, գլ. II, § 10 (FHG, հատ. V, մաս I, էջ 116):

²²¹ К. Kretschmer, Silvi, տե՛ս PWK:

Ալբանիայի մեջ, սակայն հայկական աղբյուրները ցույց են տալիս, որ **ճիղբերը**՝ հետագայում, շարժվել են հարավ և հաստատվել ներկայիս **Շամախի** քաղաքի շրջակայքում:²²² Ամենայն հավանականությամբ, **ճիղբերը** եղել են կովկասյան ցեղ:

Պլինիոս Ավագը **ճիղբերից** ներքև տեղադրում է **լփիններին**, որոնց Ս. Երեմյանը հակված է տեղադրելու **Իբերիա-Վիրքի** և **Աղվանք-Ալբանիայի** միջև՝ կովկասյան լեռների հարավային լանջերին, որետղ ըստ նրա Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն»-ը տեղադրում է «**Լուբիոն գյուղը**»:²²³ Ս. Երեմյանը՝ համադրելով անգամ «**ալբան**» և «**լփին**» (լբին-Ս.Ե.) էթնանունները, գալիս է այն եզրակացության, թե երկրորդը առաջինի սղված ձևն է:²²⁴ Կ. Տրևերը իրավացիորեն նշում է, որ այդ տեսակետին հակասում են ոչ միայն Պլինիոսի տեղեկությունները, այլև այսպես կոչված աղվանից կաթողիկոսի տիտղոսաշարքը, որտեղ նա VI դարից սկսած կոչվում էր **Աղվանից, Լփնաց** և **ճորա** կամ **Չողա** կաթողիկոս:²²⁵ Ի՞նչ կարելի է եզրակացնել բերված տեղեկություններից: Նախ Պլինիոսի օրերում վիճակն այլ էր, քան վաղ միջնադարում: Այն ժամանակ լփինները չէին մտնում Աղվանքի մեջ, հետևաբար նաև 26 ցեղերի միության մեջ, իսկ վաղ միջնադարում արդեն նրանք հաստատվել էին Այսրկովկասում և մաս կազմել Աղվանից թագավորության:

Ինչ վերաբերում է **դիդուրների** և **սողերի** (diduri et sodi) աղվանից ցեղ լինելուն, ապա կարելի է լոկ արձանագրել, որ դրանցից առաջինը՝ համապատասխանելով հայկական աղբյուրների **դիդոյներին**, իսկ երկրորդը՝ **սողերը**, հանդիսանում են կովկասյան ժողովուրդներ, սակայն նրանց պատկանելիությունը Ստրաբոնի հիշատակած 26 աղվանական ցեղերի միությանը պարզապես բացառվում է:

Անկախ այն հանգամանքից՝ կովկասյան են թե՞ ոչ **փոխերը, թավասպարները, հեճմատակները, իժմախները, գաթերը, գղուարները, գուգարները** (իմա՛ հավանաբար գարգար-Յ.Բ.) և **եգերսվանները**, կամ իրանական **բաղասիճները**, Փավստոս Բուզանդի աշխատությունից կարելի է միայն եզրակացնել, որ Մեծ Հայքի թագավորության վրա հարձակված Մազքթաց թագավոր Սանեսանը, որ, իհարկե, տիրապետող **մազքութ** ցեղի ներկայացուցիչն էր, հավաքում է մնացած ուժերը ոչ միայն կովկասալեզու **գուգար-գարգարներից, ճիղբերից, շիղբերից, եգերսվաններից** ու **իրանալեզու բաղասիճներից**, այլև իր անմիջական ենթակայության տակ գտնվող **փոխերից, թավասպարներից, հեճմատակներից, իժմախներից** և **գաթերից** ու այլ վաչկատուն ցեղերից: Սակայն սա ընդամենը մ.թ. IV դարի վիճակ է, երբ մազքթաց ներխուժման հետևանքով ներկայիս Դաղստանի հարավը ներառվել էր Մազքթաց թագավորության մեջ, իսկ վերջինիս կողմից Աղվանից թագավորությունը տիրելուց հետո Մազքթաց թագավորությունը սկսել էր

²²² Մովսես Կաղանկատվացի, հատ. Ա, գլ. ԺԹ, հատ. Բ, գլ. ԼԹ: Բ.Յ. Հարությունյան, Լփինքի տեղադրության հարցի շուրջ, տե՛ս «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1981, թիվ 1, էջ 108-124:

²²³ Еремян С. Т., Мусеи Каланкатуискии о посольстве албанского князя Вараз-Трдата к хазарскому хакану Алп-Илутверу.-«Записки института востоковедения АН СССР», т. VII, 1939, էջ 148-149:

²²⁴ Անդ, էջ 149:

²²⁵ К. Тревер, նշվ. աշխ., էջ 48: Մովսես Կաղանկատվացի, հատ. Գ, գլ. ԻԳ:

պարզապես Աղվանից կոչվել: Ուստի ոչ մի կերպ չի կարելի նրանց տեսնել ստրաբոնյան 26 ցեղերի համադաշնության մեջ: Ըստ էության նույնը կարելի է ասել նաև Եղիշեի հիշատակած ցեղերի մասին, որտեղ վերոհիշյալների մի մասից բացի նշվում են նաև **լփինները, Վատնը, Գաթնը, Խրսանը, Փուսխնը և Փյուքվանը:**

Եվ ի՞նչ է ստացվում: Վերը քննության առնված ցեղերից ճշտիվ այսպես կոչված աղվանական 26 ցեղերի համադաշնության մեջ կարող էին մտնել միայն **կասպերը:** Այս բոլոր կովկասալեզու ցեղերը, որոնց ուսումնասիրողները համարում են հիշյալ համադաշնության անդամներ, Ստրաբոնի օրոք չէին կարող գտնվել Աղվանից կոչված թագավորության տարածքում, հետևաբար հրատապ հարց է դառնում այն խնդիրը, թե իրականում իրենցից ի՞նչ էին ներկայացնում «**աղուան-ալբան**» հավաքական էթնանունով հայտնի 26 ցեղերը և ո՞ր լեզվախմբին էին պատկանում:

Ռ. Մելիքովը և նրանից էլ առաջ շատ ուրիշներ գտնում են, թե բոլոր հիմքերը կան կարծելու, որ ալբանները մտել են XI սատրապության մեջ, որտեղ իբր թաքնված են եղել հավաքական **կասպեր** անվան ներքո:²²⁶ Վերը կատարված քննությունը ցույց տվեց, որ այդ ենթադրությունը ոչնչով փաստարկված և հիմնավորված չէ, քանի որ XI սատրապությունը պարզապես չէր կարող գտնվել Այսրկովկասում, իսկ ինչ վերաբերում է **կասպերին**, ապա Դարեհ Ա-ի օրոք նրանք դեռևս չէին հաստատվել Կովկասյան լեռներից հարավ ընկած շրջաններում: Հետևաբար, եթե կասպերը Ստրաբոնի օրերում կարող էին մտնել այսպես կոչված աղվանական 26 ցեղերի համադաշնության մեջ, ապա նրանք անգամ մ.թ.ա. VI-V դդ. չէին կարող գտնվել Կուրի ձախափնյակում:

Արդյո՞ք աղվանները հիշատակվում են մ.թ.ա. IV դարում: Առաջին անգամ աղվանները կարծես թե հիշատակվում են մ.թ.ա. IV դարի վերջին քարոորդին՝ կապված պարսից և հունա-մակեդոնական զորքերի միջև տեղի ունեցած Գավգամելայի ճակատամարտի հետ,²²⁷ սակայն միաժամանակ ստիպված ենք արձանագրել, որ, եթե գործողությունները վերաբերում են մ.թ.ա. IV դարին, ապա սկզբնաղբյուրը մ.թ. II դարի է: Արրիանոսը ճակատամարտի մասնակիցների մեջ հիշատակում է աղվաններին և սակեսիներին: Համաձայն հույն հեղինակի Դարեհ Գ-ին օգնության էին եկել **բակտրիացիների** հարևան **հնդիկները**, իրենք՝ **բակտրիացիները և սոգդերը, սակերը**, որ սկյութական ցեղեր էին և բնակվում էին Ասիայում ու Դարեհի անմիջական դաշնակիցներն էին, **արաքոսիացիները, լեռնային հնդիկները, արիացիները, պարթևները, վրկանցիները, տապուրները, մարերը, կադուսիները, աղվանները և սակեսիները, Կարմիր ծովի ափից եկածները, սուսիանները, ուքսերը, բաբելացիները, «արտաքսված» կարիացիները, սիտակենները, կապադովկիացիները, Կելեսիրիայի և Միջագետքի ասորիները**, որոնց թիվը համաձայն Արրիանոսին հասած տվյալների, կազմել է 40 հազար

²²⁶ Р. Меликов, *նշվ. աշխ.*, էջ 126: Հեղինակը հենվում է Կ. Տրևերի ենթադրության վրա (К.В. Тревер, *նշվ. աշխ.*, էջ 61):

²²⁷ Arr., III, 8, 4:

հեծյալ և մինչև մեկ միլիոն հետևակային, 100 մանգաղակիր մարտակառք և ոչ մեծ թվով փղեր՝ 15 գլուխ, որ բերել էին իրենց հետ **հնդիկները** Ինդոս գետի այս ափից:²²⁸ Արրիանոսը անդրադառնում է նաև Դարեհ Գ-ի զորքերի դասավորվածությանը Գավգամելայի ճակատամարտում. «**Նրա (Դարեհ Գ-ի-Յ.Բ.) զորքը շարված էր հետևյալ կերպ (Դարեհի կողմից կազմված զորքի դասավորման պլանը, հետագայում, ըստ Արիստոբուլոսի, ընկել էր մակեդոնացիների ձեռքը). նրա ձախ թևում կանգնած էր բակտրիացիների հեծելազորը և նրա հետ միասին դահերն ու արաքոսիացիները. նրանց կողքին էին պարսիկները՝ հեծյալներն ու հետևակայիները մեջընդմեջ. պարսիկների թիկունքում կանգնած էին սուսիանները և վերջապես կադուսիները: Ձախ թևը ձգվում էր համարյա մինչև զորքի մեջտեղը: Աջ թևում կանգնած էին զինվորներ Կելեսիրիայից և Միջագետքից, ինչպես նաև մարեր, նրանց հետևում՝ պարթևները և սակերը, ապա՝ տապուրներն ու վրկանցիները, այնուհետև աղվաններն ու սակեսիները, որոնք նույնպես հասնում էին մինչև զորքի մեջտեղը: Իսկ մեջտեղում, որտեղ գտնվում էր Դարեհ արքան, կանգնած էին արքայի բարեկամները, «սերկևիլ կրող» պարսիկները, հնդիկները, «գաղթական» կոչված կարիացիները և նետածիգ մարդերը: Ուքսերը, բաբելոնացիները, Կարմիր ծովի մարդիկ և սիտակենները տեղավորված էին խորքում: Առջևում, ձախ թևում, Ալեքսանդրի աջ թևի դիմաց, գտնվում էր սկյութական հեծելազորը, մոտ հազար բակտրիացիներ և հարյուրի չափ մանգաղավոր մարտակառքեր: Փղերը և մոտ 50 մանտակառք կանգնած էին Դարեհի արքայական տիղոսի մոտ: Աջ թևի առջևում շարված էին հայկական և կապադովկիական հեծելազորները և 50 մանգաղավոր մարտակառք: Հելլեն վարձկանները կանգնած էին Դարեհի մոտ՝ նրա և նրա հետ գտնվող պարսիկների երկու կողմում»:²²⁹**

Աղվանների մասնակցությունը,²³⁰ առաջին հայացքից, շատ հավաստի է թվում, սակայն որքան էլ զարմանալի լինի, նրանք տեղ չեն գտել **Կուրտիոս Ռուփոսի՝ Գավգամելայի ճակատամարտին պարսիկների կողմից մասնակցած ցեղերի ցուցակում:** Հեղինակի հաղորդմամբ. «**Ձախ թևում գնում էին բակտրիական հեծյալները՝ ընդամենը հազար ձի. այդքան էլ դահեր: Արաքոսիացիներն ու շոշեցիները չորս հազար էին: Նրանց հետևում էին հարյուր մանգաղակիր մարտակառքեր, քառածի մարտակառքի հետևից գալիս էր Բեսը, ութ հազար հեծյալներով՝ նույնպես բակտրիացիներ: Այս շարասյունը եզրափակում էին մասսագետները, որոնց կազմում երկու հազար ձի կար: Այդ ժողովուրդների մեծ մասի հետևակայիները չէին խառնվում հեծելազորին, սակայն ամեն մեկը ձգտում էր յուրայինների կողքին լինել: Այնուհետև պարսիկներին մարդերի ու սոգդերի հետ առաջնորդում էին Արիոբարզանը և Օրոնդաբատը: ...Նրանց հետևում**

²²⁸ Անդ, III, 8, 3-6:

²²⁹ Անդ, III, 11, 3-7: Թարգմանությունը վերցրել ենք Արիանոս Փլաբիոսի (Ալեքսանդրի արշավանքը, Երևան, 1987) աշխատության հայերեն հրատարակությունից:

²³⁰ Անդ, III, 13, 1: Հեղինակը աղվաններին հիշում է նաև Դարեհի շրջապատում. «...Դարեհը իրեն շրջապատող պարսիկ «սերկևիլ կրողների», հնդիկների, աղվանների, «գաղթական» կարիացիների ու նետածիգ մարդերի հետ միասին կանգնած է Ալեքսանդրի ու արքայական իղոսի դիմաց»:

էին ցեղեր, որոնք քիչ էին հայտնի նույնիսկ իրենց դաշնակիցներին. նրանց հետևից գնում էր Ֆրադատը կասպիացիների (իմա՝ կասպերի-Յ.Բ.) մեծ ջոկատով, հիսուն քառածի մարտակառքերի առջևից: Հնդիկների և Կարմիր ծովի ափերի բնակիչները քայլում էին մարտակառքերի հետևից ավելի շատ մարդաքանակի, քան որևէ իրական օգնության համար: Այս ամբողջ շարքը եզրափակում էին հիսուն մանգաղակիր մարտակառքեր, որոնց Դարեհը կցել էր օտարերկրյա զինվորներին: Նրանց հետևում էին հայերը, այսպես կոչված Փոքր Հայքից, հայերին հետևում էին բաբելոնացիները, նրանց և ուրիշներին բելիտները՝ Քոսեյան լեռների բնակիչները: Նրանց հետևից գալիս էին հորտուացիները էվբեա կղզուց, որոնք ինչ-որ ժամանակ հարել էին մարաստանցիներին, սակայն այլասերվելով, մոռացել էին իրենց հայրենի սովորույթները: Նրանց Դարեհը կցել էր փռյուզիացիներին և կատաոնցիներին: Սկյութիայից գաղթած պարթևների ցեղը, որ բնակվում է այժմ պարթևների զբաղեցրած երկրում, եզրափակում էր ողջ շարժումը: Այսպիսին էր ծախս թևի կազմը: Աջ թևում կանգնած էին Մեծ Հայքի հայերը, կադուսիներն ու կապադովկիացիները, ասորիներն ու մարաստանցիները, որոնք նույնպես ունեին մանգաղակիր մարտակառքեր: Ողջ զորքի ընդհանուր թիվը հետևյալն էր. քառասունհինգ հազար հեծյալ, երկու հարյուր հազար հետևակային»:²³¹

Երկու հեղինակն էլ մանրակրկիտ հաղորդում են պարսկական բանակի էթնիկ կազմի մասին և աղվանները, որ՝ ըստ Արրիանոսի, գտնվում էին այնպիսի պատվավոր տեղում, ինչպիսին Դարեհ Գ-ի շրջանակն էր, զարմանալիորեն չեն հիշատակվում Կուրտիոս Ռուփոսի կողմից: Իսկ եթե հաշվի առնենք այն իրողությունը, որ վերջինս մ.թ. I դարի պատմագիր է, ապա հասկանալի կդառնա, որ աղվանների մասին Արրիանոսի հիշատակությունը մեծ չափով կորցնում է իր հավաստիությունը: Այսուհանդերձ բացատրության կարիք ունի աղվանների հիշատակության առկայությունը Արրիանոսի երկրում: Երկու հեղինակների երկերի համադրական քննությունը ցույց է տալիս, որ, նախ՝ նրանց մոտ տարբեր էր պարսկական զորքի դասավորությունը և երկրորդ՝ Կուրտիոս Ռուփոսի համեմատությամբ Արրիանոսի մոտ ավել են հիշատակված գաղթական «կարիացիները», ուքսերը, սիտակենները, սակերը, վրկանցիները, տապուրները, աղվանները և սակեսիները, իսկ Արրիանոսի համեմատությամբ Կուրտիոս Ռուփոսի մոտ ավել են մասագետները, սոգդերը, կասպիացիները, բենետները, փռյուզիացիները, կատաոնները: Արրիանոսի հելեն վարձկաններին համապատասխանում են օտարերկրյա զինվորները: Այս ցանկի քննությունը մի առանձին ուսումնասիրության խնդիր է, ինչը, ցավոք, մինչև օրս չեն կատարել պատմաբանները: Սակայն հստակորեն կարելի է ասել, որ Արրիանոսի կողմից հիշատակված «գաղթական» կարիացիները, ուքսերը, սիդակենները, սակերը և տապուրները մասնակցել են ճակատամարտին, իսկ մասնակիցների մեջ հիշատակված վրկաններին կամ վրկանացիներին համապատասխանում են կասպերը կամ կասպիացիները: Սակայն

²³¹ Քվինտոս, Կուրցիոս Ռուփոս, Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը, Երևան, 1987, IV, 12, 6-13:

կասկած չի հարուցում, որ ճակատամարտին մասնակցել են նաև Կուրտիոս Ռուփոսի հիշատակած **մասագետները, սոգդերը, կասպ-վրկանները, փոյուզիացիները, հորտուացիները Էվբեայից, կատաոնները, բենետները**: Իհարկե, առաջին հայացքից կարող է տարօրինակ թվալ, թե ինչու՞ նշված ցեղերի ճակատամարտին մասնակցությունը ոչ միայն հավանական է, այլև իրականություն, իսկ աղվանների և սակեսինների մասնակցությունը՝ կասկածելի: Խնդիրն այն է, որ, մեր կարծիքով, Կուրտիոս Ռուփոսը չի հիշատակում **«գաղթական» կարիացիներին**, ապա այդ պետք է բացատրել նրանց համեստ ռազմուժով, սիտակենները՝ համարվել են **բաբելոնացիների** մի մասը, **ուբսերը**՝ դիտարկվել են **շոշեցիների** կամ **սուսիանների**՝ հետ որպես մի ամբողջություն, **տապուրները** նույնպես աչքի չեն ընկել իրենց ռազմուժով: Սակայն շատ զարմանալի է, որ Արրիանոսի երկում չեն հիշատակվում **մասագետները** և **սոգդերը**, որոնց չմասնակցելը ճակատամարտին պարզապես բացառվում է: Եթե Արրիանոսը չի հիշատակում **բենետներին**, ապա դա նրանց աննշանության պատճառով միանգամայն հասկանալի է, եթե չի արձանագրում **կատաոնների** մասնակցությունը, ապա դա էլ արդարացված է, քանի որ նրանք վաղուց ձուլվել էին **կասպադովկիացիների** մեջ և Արրիանոսի օրերում գոյություն չունեին, եթե չեն հիշատակվում **փոյուզիացիները**, ապա՝ հաշվի առնելով մակեդոնացիների կողմից Փոքր Ասիայի նվաճված լինելը, նրանք կարող էին չարժանանալ հեղինակի ուշադրությանը փոքրաթիվ լինելու պատճառով, իրողություն, որ կարող էր նաև այդպիսին չլինել, սակայն **մասագետների** և **սոգդերի** հիշատակության բացակայությունը գործնականում ոչ մի բացատրություն չունի: Ուստի և մենք փորձում ենք, մասնավորապես, անդրադառնալ **մասագետների** Արրիանոսի կողմից չհիշատակվելուն: Պատմությունը հիշատակում է **մասագետներին** որպես սկյութական ցեղ, որի գոյությունը Միջին Ասիայում արձանագրում է Յերոդոտոսը: Պատմիչի խոսքերով, Կյուրոս Մեծը կամեցավ իրեն հպատակեցնել նաև **մասագետներին**, որոնք մեծաթիվ էին ու քաջարի, բնակվում էին արևելքում՝ **Արաքս գետից** այն կողմ, **խեդոններին** հանդիպակաց: Համաձայն պատմիչին հասած նյութերի՝ նրանք **սկյութական ազգ** էին:²³² Արշավանքը **մասագետների** դեմ ավարտվեց պարսիկների պարտությամբ, իսկ Կյուրոսը սպանվեց:²³³ Ենթարկվում էին **մասագետները** մ.թ.ա. IV դարի վերջին Աքեմենյան տերությանը, թե՞ ոչ, դժվար է ասել: Սակայն հաշվի առնելով այն իրողությունը, որ մ.թ.ա. V դարի վերջին Աքեմենյան Պարսկաստանի տարբեր կողմերում արդեն հայտնվել էին նրա իշխանությունը չճանաչող ցեղեր, պետք է ենթադրել, որ ավելի շուտ նրանք **անկախ** էին, **դաշնակից**, քան **հպատակ**:

Ամեն ինչից դատելով՝ մասագետների դեպի հարավ շարժվելը կատարվեց երկու ուղղությամբ՝ Միջին Ասիայի և Կովկասի: Մի բան հստակ է, որ մասագետների մի մասը գոնե մ.թ. I դարում հաստատվել էր Հյուսիսային Կովկասում, որտեղ թագավորություն էր ստեղծվել

²³² Herodotus, I, 201:

²³³ Անդ, I, 202—216:

Արշակունյաց տոհմի կրտսեր ճյուղերից մեկի գլխավորությամբ: Համենայն դեպս, Տակիտոսը՝ խոսելով հռոմեական փաստական գերության մեջ գտնվող Մեծ Հայքի նախկին թագավոր Վոնոնի փախուստի մասին, նշում է, որ նա փորձեց փախչել Հայաստան, որպեսզի այնտեղից անցնի **ալբանների և հենիոքների** մոտ և այնուհետև՝ իր ազգական սկյութների թագավորի:²³⁴ Որ հիշյալ **սկյութների** անվան տակ թաքնված են **մասագետները**, պարզ է դառնում Դիոն Կասիոսի մի հետաքրքիր հաղորդումից. «**Հրեաների պատերազմն այսպես ավարտվեց. մի երկրորդ պատերազմ սկսեցին ալանները, որոնք մասագետներ են.- Փարասմանեսի դրոմամբ: Այն մեծապես վնասեց Ալբանիային**²³⁵ **և Մեդիային, շոշափեց նաև Հայաստանն ու Կապադովկիան, որից հետո ալանները մասամբ հանդգլեցին Վոլոգեսոսի ընծաներից, մասամբ էլ վախեցան Կապադովկիայի կառավարիչ Փլավիոս Արրիանոսից և դադարեցրին** (պատերազմը):

Երբ Փարասմանես Իբերացին իր կնոջ հետ եկավ Հռոմ, (Անտոնինոսը) ընդարձակեց նրա իշխանությունը...»:²³⁶ Այս հաղորդման հետ կապված ծագում են մի քանի խնդիրներ, որոնք կարիք ունեն բացատրության: Խնդիրն այն է, որ Վ.Վ. Լատիշևի թարգմանության մեջ ալանների փոխարեն հիշատակվում են ալբանները,²³⁷ որի ճիշտ լինելու դեպքում մեր պատկերացումները կարող են արմատական փոփոխությունների ենթարկվել: Գերմանացի նշանավոր պատմաբան Թ. Մոմզենը՝ ելնելով Ալբանիայի անվան հիշատակության բացակայությունից, այն համարել է թյուրիմացություն և գտել, որ **ալբանների երկիրը** ևս պետք է տուժեր **ալանների արշավանքից:**²³⁸ Սակայն, եթե տեքստում եղել է ալբաններ, ապա Ալբանիայի անվան բացակայությունը միանգամայն տրամաբանական է: Վ.Վ. Լատիշևի թարգմանության հրատարակիչները՝ անդրադառնալով **մասագետների ալբանների** հետ նույնացման մասին արտահայտությանը, ենթադրել են, որ երևի այդ արդյունք է երկուսի էլ **Արաքսի մոտ** ապրելու,²³⁹ քանի որ նրանց նույնացումը չի ապացուցվում և չի հաղորդվում այլ աղբյուրներով: Կ. Տրևերը արձանագրում է, որ XI դարի հեղինակ Քսիֆիլինոսը, որը քաղվածքներ է կատարել Դիոն Կասիոսի չպահպանված գրքերից, ալանների փոխարեն հիշատակում է ալբաններին, սակայն XI դարի և XII դարի սկզբի պատմիչ **Ջոնարասը** արշավանքի մասնակիցներին համարում է **ալաններ:**²⁴⁰

Թ. Մոմզենը Դիոն Կասիոսի նշված հատվածում հանդիպող Վաղարշին նույնացնում է պարթևական թագավոր Վաղարշ Բ-ի հետ (105-147),²⁴¹ սակայն, մեր կարծիքով, ճիշտ է Կ. Տրևերը՝ գտնելով, որ պատմիչը խոսում է հայոց Վաղարշ Ա թագավոր մասին (113/117-140),

²³⁴ Corn. Tacitus, Ann., II, 68:

²³⁵ Այսպես է Ս. Կրկյաշարյանի թարգմանության մեջ, սակայն բնագրում բացակայում է Ալբանիայի անունը:

²³⁶ Dio Cassio, LI, 15, 1:

²³⁷ В.В. Латышев, Известия древних писателей..., տե՛ս ВДИ, 1948, թիվ 2, էջ 277:

²³⁸ Th. Mommsen, Römische Geschichte, Bd. V, էջ 405: Թ. Մոմզենի տեսակետը ճշմարտանման է համարում Կ. Տրևերը (նշվ. աշխ., էջ 137):

²³⁹ Մասագետներն Արաքսի տակ հասկանում են ներկայիս Ամու-Դարյան (հին Յաքսարտը):

²⁴⁰ К.В. Тревер, նշվ. աշխ., էջ 130: Տեղեկությունը վերցված է Թ. Մոմզենից (Römische Geschichte, Bd. V, էջ 405):

²⁴¹ Th. Mommsen, Römische Geschichte, Bd. V, էջ 405: Հեղինակը Վաղարշ Բ-ին սխալմամբ կոչում է Վաղարշ Գ, որն իշխել է բավական ուշ՝ 148-192 թթ.:

քանի որ **Սեծ Հայքի** վրա էին առաջին հերթին արշավել **ալանները** և ավելի հեշտ էր նրա համար կաշառել թշնամուն, քան Պարթևստանում գտնվող Վաղարշ Բ-ին:²⁴²

Ալանների կամ ալբանների արշավանքը (եթնիկական այս կնճռին մենք դեռ կանդորադառնանք)՝ առաջին հայացքից, կարող էր տեղի ունենալ Անտոնինոս Պիոս (138-161) կայսեր իշխանության առաջին տարիներին, որի անունը հիշվում է Դիոն Կասիոսի երկի համապատասխան բաժնում: Սակայն, եթե հաշվի առնենք, որ հրեական ապստամբությունը ճնշվեց 135 թվին, ապա վերոհիշյալ արշավանքը պետք է դնել 135 կամ 136 թվին: Դատելով արշավողների էթնիկ պատկանելիությունից՝ **ալան-մասագետները** կամ **ալբան-մասագետները** հաստատվեցին, եթե ալաններ էին, Արևելյան Այսրկովկասում այդ ժամանակ, իսկ եթե **ալբաններ** էին՝ դրանից ոչ շատ առաջ: Կլավդիոս Պտղոմեոսը, որ օգտվել է ավելի հին նյութից, Ասիական Սարմատիայի նկարագրության մեջ չի արձանագրում **մասագետների** հայտնվելը **Այսրկովկասում**,²⁴³ սակայն Մովսես Խորենացու «Աշխարհացոյց»-ը, որը Ասիական Սարմատիայի բաժնում նույնպես շարադրված է հին նյութերի հիման վրա, արձանագրում է, որ Արևելյան Այսրկովկասի տարածքը մինչև Կուր գետը եղել է Ասիական Սարմատիայի մաս:²⁴⁴ Մասագետները, որոնց հայկական աղբյուրները գիտեն **Մազքուք** կամ **Մազքուք** անունով, հայտնվեցին Այսրկովկասում, հավանաբար, ինչ-ինչ ցեղերի ճնշման ներքո՝ կորցնելով իրենց տարածքները Հյուսիսային Կովկասում, հաստատվեցին Արևելյան Այսրկովկասում իրենց պետական կառույցներով հանդերձ: Մովսես Խորենացու «Աշխարհացոյց»-ը արձանագրում է հենց այդ պահը, երբ **մասագետ-մազքուքները** հաստատվել էին Արևելյան Այսրկովկասում և՛ չնայած ունեին իրենց թագավորությունը, դեռևս չէին համարվում քաղաքակիրթ աշխարհի մաս: Սակայն շատ չանցած նրանք տիրեցին նաև այսպես կոչված **Ալբանիա-Աղվանքի** արևմտյան մասին ևս, որից հետո նրանց պետությունը սկսեց ավանդույթի ուժով հարևանների կողմից կոչվել **Ալբանիա-Աղվանք**՝ պահպանելով սակայն իր **Մազքթաց թագավորություն** անվանումը: Այդ են հավաստում Փավստոս Բուզանդի հաղորդումները: Վերջինս՝ անդրադառնալով Գրիգորիս եպիսկոպոսի Աղվանից և Վրաց եպիսկոպոս կարգվելուն, գրում է. «...ի **հնգետասանամենից եհաս յաստիճան եպիսկոպոսութեան աշխարհին Վրաց և Աղուանից, այսինքն սահմանացն Մազքթաց**»:²⁴⁵ Դժվար չէ տեսնել, որ պատմիչը՝ հակառակ Ս. Երեմյանի այն տեսակետի, թե IV դարում միաժամանակ գոյություն են ունեցել Աղվանքի և Մազքթաց թագավորությունները, տալիս է միանգամայն այլ տեղեկություն՝ նույնացնելով այդ երկուսը:

Մազքթաց թագավորության նաև Աղվանք կոչվելը շփոթության մեջ է օգել Արրիանոսին, որը՝ իմանալով նրանց նույնության մասին, մասագետների փոխարեն Գավգամելայի

²⁴² К.В. Тревер, *նշվ. աշխ.*, էջ 130-131:

²⁴³ Cl. Ptol., *Geographia*, V, 8, 1-3: Պտղոմեոսը, իհարկե, մահացել է 168 թվին, սակայն նրա օգտագործած նյութերը շատ ավելի հին են:

²⁴⁴ «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացու», էջ 25-27: Աշ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 347-348:

²⁴⁵ Փավստոս Բուզանդ, *դպր. Գ, գլ. Ե*:

ճակատամարտի մասնակից է դարձնում **ալբաններին**, ինչպես նաև **սակերին** և **սակասիներին**: Անշուշտ պատմիչի կողմից նման մոտեցումը կարելի է հեշտությամբ բացատրել այն իրողությամբ, որ **մասագետները սկյուֆ** էին համարվում: Եվ քանի որ Ստրաբոնի «Աշխարհագրություն»-ից պարզ էր, որ Այսրկովկաս ներթափանցել էին **սկյուֆ-սակերը**, որոնք անգամ իրենց անունն էին թողել Հայաստանի մի արգավանդ երկրամասի՝ Շակաշենի, վրա, Արրիանոսը **մասագետների** տակ տեսնում է ոչ միայն **ալբաններին**, այլև **սակերին** ու **սակասիներին**: Սակայն, եթե առաջինի հիշատակությունը տրամաբանական է, առավել ևս, որ Դիոն Կասիոսի մի շարք ձեռագրերում **ալբանները** նույնանուն են **մասագետներին**, ապա մյուսների հիշատակությունը, թերևս, կարող է զարմանք հարուցել: Այսպես, եթե սակասիները համապատասխանում են Շակաշեն-Սակասենի բնակիչներին, ապա անունս կեղծ է, քանի որ ցեղի անունը **սակ** է, ոչ թե **սակեսին** կամ **սակասեն**:²⁴⁶ Այլ խոսքով, նրանք պետք է **սակերի** մաս կազմեին, եթե իհարկե IV դարի վերջերին դեռ պահպանել էին իրենց էթնիկ գիտակցությունը: Մեկ այլ խնդիր էլ է առաջանում. այդ ինչպե՞ս է, որ կովկասյան լեզուներով խոսող **աղվանները** (գոնե այդպիսին պետք է լինեին դրանք **գարգարացիների, ուղիների** և այլ ցեղերի Այսրկովկաս ներխուժելուց հետո) հանգիստ նույնանուն են իրանալեզու **մասագետ-մազքուրների** հետ: Պատճառը կարող է լինել միայն այն իրողությունը, որ Ստրաբոնի օրերում **աղվան-ալբանները** դեռևս գերակշռաբար իրանախոս ցեղեր էին և միայն մ.թ. I դարի երկրորդ կեսին Աղվանք-Ալբանիայի էթնիկ դիմագիծը վերածվելու էր գերազանցապես **կովկասյանի**: Այլ խոսքով ասած, աղվանները մինչև մ.թ. I դարի երկրորդ կեսը և անգամ՝ ավանդաբար, դրանից հետո էլ համարվում էին սկյուֆական աշխարհի մաս: IV դարում **մասագետ-մազքուրները** իրենց Սանեսան թագավորի գլխավորությամբ հարձակվեցին Մեծ Հայքի թագավորության վրա՝ ավերելով ու կողոպուտի ենթարկելով մինչև Փոքր Հայքի Սատաղ և հայոց թագավորների Ատրպատականյան ձեռական իշխանության մեջ գտնվող Գանձակ քաղաքները:²⁴⁷ Թշնամին՝ ի վերջո, Օշականի ճակատամարտում (331 կամ 332 թվին) ջախջախվեց, իսկ նրանց թագավոր Սանեսանն սպանվեց: Այս առնչությամբ շատ հետաքրքիր է այն փաստը, որ հայոց խոսքով Բ Կոտակ թագավորը՝ տեսնելով սպանված Սանեսանին, լաց եղավ և հայտարարեց, թե **«եղբայր իմ էր ազգաւ Արշակունի»**:²⁴⁸ Այլևս կասկած չի մնում, որ հայոց Կոնոն թագավորի ժամանակներից Արշակունի թագավորների կողմից կառավարվող **սկյուֆները** հենց նույն **մասագետ-մազքուրներն** են, որոնք արդեն մ.թ. II դարում հաստատվել էին Այսրկովկասում իրենց պետական ողջ կառույցով: Ասվածի լույսով պարզ է դառնում, թե ինչու՞ Կապադովկիայի կառավարիչ Փլավիոս Արրիանոսը կարող էր՝ որպես պատմիչ, Դիոն

²⁴⁶ Որոշ հետազոտողներ փորձում են Պլինիոսի հիշատակած Sacasan-ներին նույնացնել Sacasin-ների հետ, սակայն նման փորձն անգամ անհեթեթություն է, քանի որ նրանք գտնվում էին հակառակ Շակաշենում հաստատված սակերի, ճորոխի ավազանում:

²⁴⁷ Փավստոս Բուզանդ, դպր. Գ, գլ. Է:

²⁴⁸ Անդ:

Կասիոսի կողմից հիշատակված մասագետ-մագքուբների անվան տակ տեսնել **սկյութ-սակերին, աղվաններին** և իր կողմից ստեղծագործված **սակեսիններին**:

Այս ամենը շատ տրամաբանական է, սակայն բախվում է երկու այնպիսի փաստի, ինչպիսիք են Դիոն Կասիոսի կողմից **ալբանների** նույնացումը **մասագետների** հետ և Պլինիոս Ավագի և նրան հետևող Գայոս Սոլինի հաղորդումն այն մասին, որ Ալբանական թագավորը Ալեքսանդր Մակեդոնացուն 2 հաղթամարմին շուն է նվիրել: Լատին հեղինակը գրում է, որ Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքի ժամանակ ալբանական թագավորը նրան մի անսովոր մեծության շուն է նվիրում: Տեսնելով, թե ինչպես շունը՝ չնայած իր ահռելի չափերին, ոչ մի ակտիվություն հանդես չի բերում իր վրա բաց թողնված արջերի և վարազների նկատմամբ, Ալեքսանդրը կարգադրում է նրան սպանել: Երբ լուրը հասնում է ալբանական թագավորին, վերջինս ուղարկում է երկրորդ շունը՝ առաջարկելով նրա խիզախությունը փորձել **առյուծների** կամ **փղերի** վրա: Եթե հավատանք Պլինիոսին, ապա շունը հաղթում է մի **առյուծի** և մի **փղի**:²⁴⁹ Անկախ այն համագամանքից, թե որքանով պետք է հավատալ այդ պատմությանը, նշենք, որ մասագետների անվան բացակայությունը Արրիանոսի՝ Գավգամելայի ճակատամարտի մասնակիցների ցուցակում հետաքրքիր է նաև այլ տեսանկյունից: Հազիվ թե կարելի է կասկածել, որ Կուրտիոս Ռուփոսը սխալմամբ է հիշում մասագետներին Գավգամելայի ճակատամարտում, ուստի առավել քան հետաքրքիր է, թե ինչպես է Արրիանոսը նրանց դուրս թողնում Գավգամելայի ճակատամարտի մասնակիցների ցուցակից, երբ նա **մասագետներին** հիշատակում է Միջին Ասիայում մղված կռիվների կապակցությամբ: Նույն ձևով Արրիանոսին ծանոթ են **սոգդերը**, որոնք նույնպես չեն հիշատակվում Գավգամելայի ճակատամարտի մասնակիցների մեջ:²⁵⁰ Եզրակացությունը մեկն է: Արրիանոսն, իրոք, **մասագետների** տակ հասկացել է և մատուցել **ալբաններին, սակեսիններին** ու **սակերին**: Արրիանոսի մոտ մի թյուրիմացություն էլ կա: Հիշատակելով Գավգամելայի ճակատամարտի սկզբում պարսկական բանակի դասավորությունը՝ Արրիանոսը **ալբաններին** տեղադրում է **աջ թևում**, սակայն ճակատամարտի ընթացքում **ալբանները__հանկարծակի հայտնվում են Դարեհ Գ Կողոմանին անմիջապես շրջապատող «սերկևիլակիր» պարսիկների, հնդիկների, «գաղթական» կարիացիների ու նետածիգ մարդերի** հարևանությամբ:²⁵¹ Հակառակ Արրիանոսի՝ Կուրտիոս Ռուփոսը նման մանրամասնություններ չի հաղորդում:²⁵² Ավելին, ըստ Արրիանոսի, **Դարեհ Կողոմանը գտնվել է ձախ թևում**, իսկ **ալբաններն** ու **սակեսինները՝ աջ**:²⁵³ Իսկ եթե ի նկատի ունենանք, որ՝ համաձայն Կուրտիոս Ռուփոսի, հենց **մասագետներն** էին գտնվում ձախ թևում, ապա պարզ կդառնա, որ պարսից արքային շրջապատողների մեջ **մասագետ-սակ-սկյութներն** էին և ոչ թե **աջ թևում իբր թե գտնվող ալբաններն ու սակեսինները**: Ինչ

²⁴⁹ Plin. Natur. Hist., VIII, 149:

²⁵⁰ Arr., IV, 16, 4-6; 17, 1-7:

²⁵¹ Անդ, III, 13, 1:

²⁵² Curt. Rufus, IV, 14, 8, Arr., III, 11, 4:

²⁵³ Arr., III, 11, 5:

վերաբերում է Արրիանոսին, ապա նա Դարեհին տեղորոշում է կենտրոնում: Ինչպես տեսնում ենք, մտածելու շատ բան կա, սակայն մի բան հստակ է, որ ճակատամարտին **ալբանները կամ սակեսինները չեն մասնակցել:**

Կա մի հարց ևս, որը շրջանցել ոչ մի կերպ չի կարելի: Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը շարադրողները, որոնք ձեռքի տակ են ունեցել զանազան վավերագրեր, ոչինչ չեն հայտնում այն մասին, թե մեծ զորավարը կամ նրա մերձավոր հետնորդները փորձել են գրավել Հայաստանը կամ Այսրկովկասը:²⁵⁴ Ուստի միանգամայն տեղին է Կ. Տրևերի տարակուսանքը, թե ի՞նչ աղբյուրների հիման վրա է Պլինիոս Ավագը գրել, թե մակեդոնական զորքերը գրավել են Հայաստանը, **Իբերիա-Վիրքը** և **Ալբանիա-Աղվանքը:**²⁵⁵ Պլինիոսն իր աշխատությունը գրել է նշված դեպքերից գրեթե չորս դար անց, և նրա աղբյուրը հայտնի չէ, սակայն նրա աշխատությունը հիմք է ծառայել III դ. առաջին կեսի հեղինակ Հուլիոս Գայոս Սոլինին, ըստ որի Ալեքսանդր Մակեդոնացին նվաճել է **Հայաստանը, Իբերիան և Ալբանիան:**²⁵⁶ Կ. Տրևերի կարծիքով Պլինիոսի նման հաղորդումը պետք է բացատրել այն իմաստով, որ նա ոչ թե նկատի է ունեցել հենց Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները, այլ **դիադոխների** և, որ շատ հնարավոր է, **սելևկյան զորավար Պատրոկլեսի** շրջայցը Կասպից ծովում, որի հաշվետվությունից օգտվել է հռոմեական զորավար Գնեոս Պոմպեոսը:²⁵⁷

Հայտնի է, որ պարսկական զորավար, ազգությամբ մար **Ատրպատը** Գավգամելայի ճակատամարտից հետո հարեց Ալեքսանդրին և ստացավ Մարաստանի մի մասի կառավարման իրավունքը, որն այնուհետև նրա անունով սկսեց կոչվել **Ատրպատական:**²⁵⁸ Սակայն ոչինչ հայտնի չէ ո՛չ Հայաստանի գրավման և ո՛չ էլ Կուրի ձախափնյակի կարգավիճակի մասին, որը մենք միանգամայն գիտակցաբար Ալբանիա-Աղվանք չենք կոչում: Թե ինչ կացություն է տիրել այսպես կոչված հետագա **Ալբանիա-Աղվանքի** տարածքում, պարզապես հայտնի չէ: Իսկ Կ. Տրևերի բերած տեղեկությունն այն մասին, թե 1929 թ. Պարտավի շրջանում հայտնաբերվել է մ.թ.ա. II դարի մակեդոնական և սելևկյան դրամների գանձ, գրոշի արժեք չունի, քանի որ այդ տարածքը պարզապես մաս էր կազմում Մեծ Հայքի թագավորության, ուստի ոչ մի կերպ չի կարող կապվել **Ալբանիա-Աղվանքի** հետ:

Պատրոկլեսն իր Կասպից ծովի շրջայցը կազմակերպեց մ.թ.ա. 283-282 թթ. Սելևկոս Ա-ի և նրա կառավարչակից որդի Անտիոքոս Ա-ի հանձնարարությամբ: Հայտնի չէ, թե որտե՞ղ պատրաստվեց Պատրոկլեսի տորմիղը: Ստրաբոնը և Պլինիոսը՝ օգտվելով Էրատոսթենեսի գործերից, որի համար հիմք է ծառայել Պատրոկլեսի հաշվետվությունը, կցկտուր տեղեկություններ են պահպանել Պատրոկլեսի արշավախմբի գործունեության մասին:²⁵⁹

²⁵⁴ К.В. Тревер, *Աշխ.*, էջ 54:

²⁵⁵ Անդ: Plin. Nat. Hist., IV, 10, 39:

²⁵⁶ Հուլիոս Սոլին, տե՛ս В.В. Латышев, *Известия древних писателей...*, տե՛ս ВДИ, 1949, թիվ 3, էջ 241 (IX, 19):

²⁵⁷ К.В. Тревер, *Աշխ.*, էջ 55: Տե՛ս նաև Հուլիոս Սոլին, IX, 56 և այլք:

²⁵⁸ Strabo, XI, 13:

²⁵⁹ Strabo, XI, 7, 3:

Պատրոկլեսի արշավախումբը ցույց տվեց, որ իբր **Կասպից ծովը հյուսիսում միանում է օվկիանոսին**, իսկ **Մայոտիսը կապված չէ Կասպից ծովին**:²⁶⁰ Ա. Ջերմանի կարծիքով, Պատրոկլեսի ծովային շրջայցի արդյունքները արտացոլվել են Կ. Պտղոմեոսի քարտեզում:²⁶¹ Բուրոպին հաշվի չառնելով այն հանգամանքը, թե Պատրոկլեսի արշավախումբի արդյունքները ճիշտ էին, թե սխալ, վերջինս մեծ նպաստ բերեց անտիկ աշխարհագրության զարգացմանը: Ինչպես արդեն նշվեց, Ստրաբոնը և Պլինիոս Ավագը օգտվել են միջնորդավորված ձևով Պատրոկլեսի արշավախումբի նյութերից: Սակայն այդ բուրոպին չի նշանակում, թե Պլինիոսը՝ **Կասպից ծովը** կոչելով «mare Albanum», նշված տեղեկությունը վերցրել է Պատրոկլեսից:²⁶² Այն կարող էր լինել պարզապես իր ժամանակաշրջանի իրողություն: Էլ ավելի ցնցող է Կ. Տրևերի և նրան հետևողների այն կարծիքը, թե իբր **հայոց Արտաշես Ա թագավորը (189-160)** գրավել է **Կուրի աջափնյակը**, որտեղ իբր ապրում էին **չակերը, ուտիները և գարգարները**:²⁶³ Չետաքրքիրն այն է, որ եզրակացությունը կատարվում է Ստրաբոնի իբր հաղորդումների հիման վրա, երբ հույն աշխարհագրագետի մոտ անգամ հեռավոր ակնարկ չկա այդ մասին:²⁶⁴ Ինչ վերաբերում է **Կասպիանե-Կասպին**, ապա մենք վաղուց ցույց ենք տվել, որ հայոց Արտաշես Ա թագավորի կողմից մարերից գրավված **Կասպիանեն** դարձել է Մեծ Հայքի թագավորության մաս և երբեք բաղկացուցիչը չի եղել **Աղվանից թագավորության**: Սակայն **Կասպիանե** անունով **մարզ** եղել է նաև **Աղվանքում**, որի մասին հայտնում է ոչ միայն Ստրաբոնը, այլև հայկական «Աշխարհացոյց»-ն ու Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմութիւն»-ը: Ուստի Ստրաբոնի երկում ոչ մի հակասություն էլ չկա, որից՝ ձգտելով կառչել, Կ. Տրևերը հայտարարում է, թե այդ հակասականությունը արդյունք է այն բանի, որ Ստրաբոնն իբր Աղվանքը նկարագրել է Պատրոկլեսի տվյալների համաձայն, այսինքն իբրև թե Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումներով ստեղծված կացությունը արձանագրելով: Այս ամբողջը մատից ծծած է և ոչ մի հիմք չունի և՛ հասկանալի պատճառներով, չի կարող կռվան ծառայել ցույց տալու համար ալբանների գոյությունը նշված ժամանակներում:

Կ. Տրևերը Աղվանից թագավորության հիմնադրումը դնում է մ.թ.ա. I դարում,²⁶⁵ չնայած չի բացառվում, որ այն ստեղծվել է մ.թ.ա. II դարի վերջին երեսնամյակում: Չենց այս պետության մասին է, որ Ստրաբոնը գրում է, թե 26 ցեղերի համադաշնություն էր: Աղվանից թագավորությունը քաղաքական կյանքում հայտնի է դառնում մասնավորապես Գնեսու Պոմպեոսի արշավանքների շնորհիվ, ուստի մինչ այդ ասել, թե այսպես կոչված աղվանները հիշատակվում են աղբյուրներում, նշանակում է կեղծել պատմությունը:

²⁶⁰ Անդ, XI, 7, 1; 6, 1: Plin. Nat. Hist., VI, 36-38:

²⁶¹ A. Hermann, Kaspisches Meer, PWK, էջ 2285; Kiessling, Hyrcania, PWK, էջ 465:

²⁶² Plin., Nat. Hist., IV, 15, 39:

²⁶³ К.В. Тревер, նշվ. աշխ., էջ 58:

²⁶⁴ Strabo, XI, 4-5:

²⁶⁵ К.В. Тревер, նշվ. աշխ., էջ 58-59:

Ասվածի լույսով կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացությունների: **Մասագետներին**, որ ավանդաբար տեղորոշում են Միջին Ասիայում, սկզբնաղբյուրները տեղադրում են Դոնի մերձակայքում: Մաքսիմոս Տյուրացին նշում է, որ Կապադովկիայում պաշտում են լեռը և երդվում նրանով, **մետոների** մոտ այդ դերը խաղում է լիճը (իմա՝ **Մայոտիսը=Ազովի ծով-Յ.Բ.**), իսկ **մասագետների** մոտ՝ **Տանաիսը** (իմա՝ Դոն գետը-Յ.Բ.):²⁶⁶ Տեղեկությունն այնքան հստակ է, որ **մասագետների** գոնե մի հատվածը պետք է տեղադրել Դոն գետի, հավանաբար, ստորին ավազանի շրջանում: Նրանք սկզբում հաստատվում են Յյուսիսային Կովկասում և՛ դատելով Չայոց Պատմահոր տեղեկություններից, մ.թ.ա. II դարի 30-ական թվականների վերջին կամ 20-ական թվականներին նրանց մի մասը ներխուժում է Այսրկովկաս և հիմք դնում մի շարք ցեղային թագավորությունների, որոնց բնակիչները միմյանց չէին հասկանում լեզվական պատմեչի պատճառով: Ցավոք, Մովսես Խորենացին նրանց անունը չի պահպանել և լոկ անվանում է «**եկամուտ**» ազգ: Ի վերջո **մասագետները** միավորվում են և ստեղծում իրենց միասնական թագավորությունը, որն, անկասկած, կոչվելու էր նրանց անունով: Սակայն հայերը՝ հիմք ունենալով այն իրողությունը, որ իրենց կողմից **Աղվանից դաշտ** կոչված տափարակի հյուսիսային հատվածը զբաղեցնում են մասագետները, նոր ծնունդ առած թագավորությունը կոչում են **Աղվանից դաշտի պետություն** կամ, այլ խոսքով, պարզապես **Աղվանք** (հին ձևը՝ **Ալոբանք-Յ.Բ.**), որն անցնում է հունա-հռոմեական աշխարհին աննշան փոփոխությամբ՝ **կելտական աշխարհի Ալբանիա** անվան ազդեցությամբ: Նմանությունը զուտ պատահական է:

Մասագետների գտնվելը Միջին Ասիայում և Յյուսիսային Կովկասում և Այսրկովկասում թյուրիմացության մեջ է զցել ոչ միայն Պլինիոս Ավագին, այլև շատ այլ հեղինակների: Եթե Միջին Ասիայի **մասագետները** ենթարկվում են Ալեքսանդր Մակեդոնացուն, ապա ալբան-մասագետ նույնացումը կարող էր ծնել այն միտքը, թե մակեդոնական մեծ զորավարը գրավել է նաև **Ալբանիան**, ինչը հնարավոր էր միայն **Չայաստանի** և **Իբերիա-Վիրքի** նվաճման դեպքում: Այդ շփոթին նպաստել է նաև այն իրողությունը, որ Կովկաս անունով լեռներ գտնվում էին ոչ միայն Կովկասում, այլև Միջին Ասիայի և ներկայիս Աֆղանստանի տարածքում: Եվ երբ Վոնոնը փախչում էր, նա հույս ուներ ապավինել ոչ միայն Յյուսիսային Կովկասի Արշակունի թագավորով կառավարվող սկյութներին, այլև **ալբան** կոչվող **մասագետներին**: Չնայած **գարգարացիների** և **մյուս կովկասալեզու ցեղերի** ներխուժմանը **Այսրկովկաս** և **Կուրի ձախափնյակի բնակչության էթնիկ փոփոխությանը**, շատ չանցած Գարգարացվոց նոր ձևավորված թագավորությունը հարձակման ենթարկվեց **մասագետական նոր ցեղերի** կողմից, որոնք հիմք դրեցին **Մազքթաց** կամ **Մասագետների թագավորությանը**: Չատկապես հենց այս կրկին **ալբան** անունը ստացած **մասագետները** հարձակվեցին մինչև **Մեդիա** և **Կապադովկիա**: Ուստի Դիոն Կասիոսի մոտ խոսքը վերաբերում է ոչ թե ալաններին, ինչպես ընդունված է, այլ **ալբան-մասագետներին** և այդ է

²⁶⁶ В.В. Латышев, Известия древних писателей..., տե՛ս ВДИ, 1948, թիվ 2, էջ 278:

պատճառը, որ հարձակման ենթարկված երկրների շարքում բացակայում է **Ալբանիայի անունը: Կովկասալեզու ցեղերը մասագետ-մագքութների ճնշման տակ** շարժվեցին **Աղվանքի արևմտյան շրջանները՝** ընդունելով սակայն մագքթաց Արշակունի թագավորի իշխանությունը: Իսկ երբ 387 թվին Աղվանից թագավորությունն ընկավ Սասանյան Պարսկաստանի գերիշխանության ներքո, **պարսից արքունիքը մագքութներով բնակեցված շրջանը_վերածեց արքայական տիրույթի** և հանձնեց Աղվանից կամ ճորա մարզպանի կառավարմանը, ստեղծեց Լինաց և Բաղասականի թագավորությունները, որի արդյունքում **Մագքթաց Արշակունիների իշխանությունը պահպանվեց միայն կովկասալեզու հատվածի վրա, որի գլխավոր ցեղի՝ գարգարացիների, համար Մեսրոպ Մաշտոցն ստեղծեց այսպես կոչված աղվանական գրերը:**

Ովքե՞ր են ալարոդները և արդյո՞ք կապ կա նրանց և «աղվանների» միջև: Մենք պարզեցինք, որ այսպես կոչված **ալբան-աղուանները** գոյություն չունեին մ.թ.ա. IV դարում: Սակայն Չերոդոտոսը պահպանել է մի ցեղանուն **ալարոդիներ** անունով, որի առաջին մասը կարծես ինչ-ինչ նմանություն ունի **«ալբան»**-ի հետ: Գիշտ է, պատմագիտության մեջ **ալարոդներին**, ավելի շուտ, փորձել են նույնացնել **ուրարտացիների** հետ, սակայն շուտով կտեսնենք, որ նման մոտեցումն էլ քննություն չի բռնում:

Այսրկովկասի արևելյան հատվածը էթնիկ առումով, բառիս իսկական իմաստով, հիշեցնում էր մի խառնարան, ուր ալիք առ ալիք հայտնվել են տարբեր ցեղախմբերի ներկայացուցիչներ: Վանյան բևեռագիր արձանագրությունները՝ կապված Վանի թագավորության քաղաքական ազդեցության շրջանակների հետ, ըստ էության, չեն անդրադարձել նշված տարածաշրջանին՝ չնայած տարբեր էթնիկական խմբերի ներթափանցումներ Այսրկովկաս եղել են թե՛ այդ շրջանում և թե՛ դրանից էլ առաջ: Ուստի մեզ համար առավել հին վկայություններն ու տեղեկությունները պահպանել են հունա-հռոմեական հեղինակների երկերը, որոնք արձանագրում են քաղաքական և էթնիկ անցուդարձերը՝ սկսած Մարաստանի քաղաքական ասպարեզ մուտք գործելու և Աքեմենյան Պարսկաստանի հանդես գալու ժամանակներից:

Չերոդոտոսի երկի համաձայն, ինչպես արդեն վերը նշեցինք, Աքեմենյան տերությունը պարսից արքայից արքա Դարեհ Ա Վշտասպի (522-486) կողմից բաժանվեց 20 սատրապությունների: Ինչպես նշում է հեղինակը. **«Յուրաքանչյուր ազգի նա կցեց մերձակա հարևաններին և, բացի այդ, հեռավոր ազգություններին միացրեց այս կամ այն իշխանությանը»**.²⁶⁷ Այդ սկզբունքը խախտվել է փաստորեն մեկ անգամ՝ կապված կասպերի հետ, որոնք իրենց հյուսիսից հարավ գաղթի ճանապարհին հայտնվել են՝ հատվածաբար, աշխարհագրական տարբեր և իրարից հեռու վայրերում: Այլ խոսքով,

²⁶⁷ Herodotus, III, 90: Տե՛ս նաև Չերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, թարգմանությունը Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1986, III, 30:

պարսից արքունիքը նպատակ չի ունեցել որևէ ժողովրդի վարչականորեն տրոհել տարբեր սատրապությունների տարածքում, այլ, որպես կանոն, մի քանիսին մտցրել է մեկ սատրապության մեջ: Հակառակ դրան ուսումնասիրողների՝ ցայսօր քաղաքացիություն ստացած կարծիքով, պարսից արքունիքը Հայաստանի տարածքում ստեղծել է ոչ միայն XIII սատրապությունը, որտեղ հականե հանվանե հիշատակվում են հայերը և Հայաստանը, այլև XVIII-ը, որի մասին Հերոդոտոսը գրել է. **«Մատիենների, սասպեյրների և ալարոդների վրա սահմանված էր երկու հարյուր տաղանդ հարկ. սա տասնութերորդ նահանգն էր»**:²⁶⁸

Ստացվում է, որ չնայած բոլոր փաստերին և փաստարկներին, մի անհեթեթ վիճակ: Մի կողմից, բոլոր տվյալները հստակ հավաստում են հայ ժողովրդի գոյությունը Արևելյան Հայաստանում, իսկ մյուս կողմից՝ ըստ ուսումնասիրողների, վերջինս բնակեցված է **մատիեններով, սասպեյրներով և ալարոդներով**: Ուստի՝ կամա թե ակամա, նրանց մի մասի մոտ ծնունդ է առել այն միտքը, թե **ալարոդների** տակ պետք է հասկանալ **հայերին** կամ էլ **հայացած ուրարտացիների հետնորդներին**: Նման եզրակացության հանգել է ճանաչված պատմաբան Գ. Սարգսյանը, որն՝ անդրադառնալով այդ խնդրին, գրել է. **«Արևելյան (իմա՝ Հայաստանի-Հ.Բ.) մասի վերաբերյալ այդ (հարցուփորձից, պարսիկների և հույների պատմածներից, լոգոգրափոսների գրառումներից) աղբյուրները լռել են և Հերոդոտոսը նույնիսկ չի իմացել, թե Հայաստանը (Արմենիան) տարածվում է նաև այդ հողերում: Դրանց մասին նա տեղեկացել է միայն պարսկական պաշտոնական վավերագրերից, այն էլ արամեերենից արված հունարեն թարգմանություններից, որտեղ Հայաստանը (Արմենիան) հնացած ձևով կոչվել է Ուրարտու: Այսպես է պատահել, որ նա Արևելյան Հայաստանը բնակեցրել է ալարոդներով (ուրարտացիներով), մինչդեռ այնտեղ հայերն են ապրել, ինչպես այդ բխում է Բեհիսթունյան արձանագրության մեջ այդ տարածքը Արմինա անվանելու փաստից: Ուրարտացիներն այդ ժամանակ այլևս գոյություն չունեին, նրանք հայացել էին: Ուստի Հերոդոտոսի այս հատվածում հիշատակված ալարոդների տակ միանշանակ կերպով պետք է հասկանալ հայերին և վերը մեջ բերված հատվածը (V, 94) հասկանալ այսպես. «Մատիենների, սասպեյրների և արմենների վրա սահմանված էր 200 տաղանդ հարկ: Սա տասնութերորդ շրջանն է»**»:²⁶⁹

Այս, անշուշտ, վերին աստիճանի սրամիտ բացատրությունը, ցավոք, հանդիպում է դժվարությունների մի շարք պատճառներով: Նախ, սատրապությունների ցուցակը և սատրապությունների մեջ մտնող ժողովուրդների և ցեղերի ցանկը, անտարակույս, Հերոդոտոսի ստեղծագործությունը չէ, որի հիմքում դրված լինեին մասամբ հունական աղբյուրներ, իսկ մյուս մասով՝ պարսկական արամեագիր վավերաթղթեր: Հազիվ թե կարելի է կասկածել, որ այն ամբողջությամբ ծագում է պարսկական մի ինչ-որ փաստաթղթից: Հետևաբար ենթադրել, թե պարսիկները **հայերի մի մասին** անվանել են **արմեններ**, իսկ

²⁶⁸ Անդ, III, 94:

²⁶⁹ Գ. Սարգսյան, Պատմահայր Հերոդոտոսը, տե՛ս Հերոդոտոս, էջ 576:

մյուս մասին՝ ալարողներ, անընդունելի վարկած է: Բացառությամբ կասպերի, որոնք հիշատակվում են երկու տարբեր սատրապությունների մեջ և, որ կարևոր է, նույն անունով ու այդ իրողությունը հատուկ քննություն է պահանջում, մյուս բոլոր դեպքերում ժողովուրդները վարչականորեն երբեք չեն բաժանվում, ուստի ավելի շուտ պետք է ենթադրել, որ **ամբողջ Հայաստանն է մտել տասներեքերորդ սատրապության մեջ**, քան վերջինիս տարածքում ստեղծվել են տասներեքերորդ և տասնութերորդ սատրապությունները:

Սակայն ամենաարտառոցն այն է, որ ասվածի լույսով և ցայսօր հայագիտության մեջ արմատացած տեսակետներով առաջնորդվելու դեպքում ստիպված ենք հանգելու մի անհեթեթ եզրակացության, թե մակեդոնական-սելևկյան շրջանում անգամ **այսրեփրատյան Արմենիան** ընդգրկել է միայն **Ծովքը, Աղձնիքը, Տուրուբերանը, Վանա լճի ավազանը** և **Այրարատի մի մասը**:²⁷⁰ Եվ այդ այն դեպքում, երբ վանյան թագավոր Ռուսա Ա-ի թողած **Ծովինարի արձանագրության** տվյալները հստակորեն արձանագրում են հայկական բնակչության կամ ցեղերի գոյությունը **Արցախի և Ուտիքի տարածքում մ.թ.ա. VIII դարում**:²⁷¹ Հետևաբար, որքան էլ ցավագին լինի, որոշ կարծրացած տեսակետները պետք է վերանայվեն և նորովի լուսաբանվեն Այսրկովկասի և Հայաստանի էթնիկ պատմության որոշ խնդիրները:

Հերոդոտոսի կողմից բերված Դարեհ Ա-ի կազմավորած սատրապությունների ցուցակը միանշանակ չի ընդունվում ուսումնասիրողների կողմից: Պատճառն այն է, որ Հերոդոտոսի

²⁷⁰ Այսպիսի կարծիք են հայտնել այնպիսի նշանավոր հայագետներ, ինչպիսիք են Յ. Հյուբշմանը և Յ. Մանանդյանը: Ըստ առաջինի այսրեփրատյան Հայաստանը պարունակել է իր հետագա 15 նահանգներից հազիվ 4-ը. «Չորրորդ Հայքը (իմա՝ Ծովքը-Հ.Բ.), Աղձնիքը, Տուրուբերանը և Այրարատը» (Յ. Հյուբշման, *Նշվ. աշխ.*, էջ 16), իսկ երկրորդը՝ ընդհանուր առմամբ ընդունելով Յ. Հյուբշմանի եզրակացությունը, գտնում էր, որ այն «ըստիս մոտավորապես ծիշտ է, բայց կարոտ է որոշ ուղղման: Արմենները, ինչպես վերև ասացինք, դեռևս հնագույն ժամանակներում գրաված են եղել, հավանորեն, նաև մի քանի շրջաններ Վանա լճի հարավում և հարավ-արևելքում: Իսկ Այրարատ նահանգը նրանք գրավել էին այդ ժամանակ ոչ ամբողջությամբ» (Յ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, Երևան, 1944, էջ 103): Շարունակելով իր միտքը զարգացնել, Յ. Մանանդյանը գտնում էր, որ հայերը կամ արմենները Երվանդյանների առաջնորդությամբ «դեռևս երրորդ դարում մեր թվականությունից առաջ գրավել էին Արարատյան դաշտը և Արմավիրը դառել էր այստեղ Երվանդյան թագավորության աթոռանիստ կենտրոնը: Ըստ երևույթին, հենց այս թագավորությունն է այն հին Արարատյան թագավորությունը, որի մասին աղոտ և խառնաշփոթված հիշողություններ պահպանված են Խորենացու պատմության մեջ: Սելևկյան շրջանի արմենական այս երկիրը պարզապես այն կորիզն է, որից հետզհետե աճեց ու զարգացավ հետագայում անկախ ու հզոր մեծ Հայաստանը» (էջ 104): Այս տեսակետը պաշտպանել են այլևայլ կապակցությամբ Յ. Մարքվարթը, Գ. Խալաթյանցը, Յ. Սանդալյանը և ուրիշներ, որոնք հակված էին մ.թ.ա. III դարի երկրորդ կեսին Արմավիրը տեսնելու Ատրպատականի Արտաբազանես թագավորի իշխանության ներքո (J. Marquart, *Erānsāhr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci*, Berlin, 1901, էջ 108: Գ. Халатянц, *Очерк истории Армении*, Москва, 1910, էջ 128: San'dalgian Jos., *Histoire documentaire de l'Arménie*, t. II, Rome, էջ 414 և այլք): Եթե նման տեսակետը ինչ-որ մի տեղ բացատրելի է հայագիտության XX դարի սկզբի մակարդակի պայմաններում, ապա այն միանգամայն անընկալելի է մեր օրերում, երբ պատմագիտական միտքը մեծ նվաճումներ է ձեռք բերել: Ուստի պարզապես զարմանալ կարելի է վերջերս ԱՄՆ-ում լույս տեսած «The Armenian People from Ancient to Modern Times» (Volume I, Edited by Richard G. Hovannisian, University of California, Los Angeles, St. Martin's Press, New York, 1997, էջ 39) աշխատության հեղինակներից Նինա Գարսոյանը «The Achaemenid Satrapy of "Armina", c. 550-330» (կարծում ենք, որ քարտեզի հեղինակը նա է, որովհետև համապատասխան բաժինը պատկանում է նրա գրչին) քարտեզում Այրարատից Արմինայի մեջ մտցնում է միայն Բասենի դաշտը և Երասխաձորը, իսկ մնացած հատվածը հատկացնում է այլևայլ ցեղերի: Ասել է, թե հեղինակը ծանոթ չէ հայագիտության վերջին նվաճումներին կամ դրանց կարևորություն չի տալիս:

²⁷¹ Տե՛ս մանրամասն Յովհաննես Կարազեռզեան, Սեպագիր տեղանուններ, Երևան, «Մազադաթ», 1998, էջ 133-134, 234-235 և այլն: Տե՛ս նաև Բ.Հ. Հարությունյան, Արցախի, Հայոց Արևելից կողմերի և Ղարաբաղի տարածքի հարցի շուրջը, տե՛ս ՊԲՀ, 1994, թիվ 1-2, թիվ 257-259:

հաղորդման տվյալները չեն համապատասխանում պարսից թագավորների արձանագրություններում տրված սատրապությունների (եթե, իհարկե, դրանք սատրապություններ են) հերթականությանը: Ըստ որում, հատկապես բարդություններ է հարուցում Այրկովկասում և Միջին Ասիայում ստեղծված սատրապությունների թե՛ տեղադրության և թե՛ սահմանների խնդիրը: Օրինակ, XVI սատրապության մեջ Յերոդոտոսը հիշատակում է **Պարթևստանը, Արեան, Սոգդը և Խորեզմը**, իսկ արձանագրություններում դրանք սովորաբար հանդես են գալիս առանձին, և **Սոգդը** հաճախ հիշատակվում է **Բակտրիայի** հետ մեկտեղ:²⁷² Նմանատիպ անհամապատասխանությունները ծնել են այն միտքը, որ Պատմահոր ցուցակն իրեն կամ նրան աղբյուր ծառայած Յեկատեոսին հայտնի երկրների և ժողովուրդների կամայական խմբավորման արդյունք է:²⁷³ Սակայն այս բոլորով հանդերձ ուսումնասիրողների գերակշիռ մասը հակված է կարծելու, որ Յերոդոտոսյան ցուցակը արժեքավոր է, չնայած անհամապատասխանություններին տալիս է տարբեր բացատրություններ:²⁷⁴ Չխորանալով խնդրիս մեջ, լոկ նշենք, որ՝ համաձայն Ի.Մ. Դյակոնովի, Յերոդոտոսյան ցուցակի հիմքում պարսկական պաշտոնական աղբյուր է ընկած և որ Պատմահոր ցուցակում սատրապությունները թվարկված են նրանց Մարական պետությանը և Աքեմենյան Պարսկաստանին միացվելու ժամանակագրական հերթականությամբ: Այս, անկասկած, սրամիտ եզրակացությունը, սակայն քննություն չի բռնում, քանի որ առաջինը հիշատակվում են ոչ թե կենտրոնական կամ արևելյան, այլ արևմտյան սատրապությունները: Կամ, ասենք, ինչու՞ Բաբելոնը Ասորեստանի հետ կազմում է միասնական սատրապություն, երբ այն Մարական պետությանն ընդհանրապես չի միացվել: Յերոդոտոսյան ցուցակի քննությունը ցույց է տալիս, որ սատրապությունների թվարկման հերթականությունը պայմանավորված է վերջիններիս ձևավորման ժամանակագրական հերթականությամբ: Չմտնելով մանրամասների մեջ, որոնք մենք քննարկել ենք մեր «Աքեմենեան Պարսկաստանի XVIII սատրապութեան տեղադրութեան շուրջ» («Հանդես ամսօրեայ», 1999, I-XII, էջ 46-114) հոդվածի մեջ, նշենք միայն, որ Դարեհ Ա-ի վարչական վերակառուցումների վերջին փուլում կազմվում են **տասնութերորդ, տասնիններորդ և քսաներորդ սատրապությունները**, որոնցից առաջինը, ինչպես նշել ենք, ընդգրկում էր **մատիեններին, սասպեյրներին և ալարոդներին**: Տասնութերորդ սատրապությունը Հայաստանում տեղադրող գիտնականները առաջնորդվում են այն հանգամանքներով, թե՛ ըստ Յերոդոտոսի, **մատիենները** տեղադրվում են Ուրմիո լճի ավազանում և շրաջակայքում, **սասպեյրները** համարվում են քարթվելալեզու ժողովուրդ և տեղորոշվում են Սև ծովի հարավ-արևելյան անկյունի մերձակայքում՝ ճորոխի ավազանում, իսկ **ալարոդներին**, ինչպես վերը նշեցինք, նույնացնում են **ուրարտացիների** հետ: Սկզբնաղբյուրների համակողմանի և համադրական քննությունը ցույց է տալիս, որ

²⁷² А.И. Доватур, Д.П. Каллистов, И.А. Шишова, Народы нашей страны в “Истории” Геродота, Тексты, перевод, комментарий, изд. “Наука”, Москва, 1982, էջ 191-192:

²⁷³ Junge J., Saka-Studien-“Klio”, 1939, Beiheft XLI, էջ 44f:

²⁷⁴ Բ.Ս. Տուրանը, Վ.Ս. Մասսոնը, Ի.Մ. Դյակոնովը և ուրիշներ:

մատիենները բնակվել են Աքեմենյան տերության մի քանի շրջաններում, իսկ տասնութերորդ սատրապության **մատիենները** զբաղեցրել են մի ինչ-որ տարածք՝ սասպեյրներից արևմուտք ընկած շրջանում,²⁷⁵ սասպեյրները բնակվել են **Կողքիսից մինչև Մեդիա** կամ **Մարաստան** ընկած շրջանում՝ այսինքն **Արևելյան Վրաստանի և Կուրի ձախափնյակի տարածքներում**,²⁷⁶ իսկ **ալարողները**, որ ընդամենը երկու անգամ են հիշատակվում Յերոդոտոսի կողմից, մաս են կազմել սասպեյրական ցեղերի և զբաղեցրել են **Կուրի ձախափնյակը**:²⁷⁷ Այլ խոսքով, տասնութերորդ սատրապությունը, որ հայագետների մի մեծ ծաղկաբույլ մշտապես փորձել է տեղադրել Արևելյան Հայաստանի տարածքում, **Հայաստաանում չի գտնվել, որն ամբողջությամբ մտել է XIII սատրապության մեջ: Կուրի ձախափնյակը**, այլ խոսքով, **այսպես կոչված Աղվանքի տարածքը** մտել է Աքեմենյան Պարսկաստանի **XVIII սատրապության մեջ**:

Յերոդոտոսը «**աղուան**» կամ «**ալբան**» անվանմանը տեղյակ չի և Կուրի ձախափնյակի բնակչությանը կոչում է «**ալարող**»: Հնարավոր է արդյոք նույնացնել **ալարողներին աղվանների** հետ: Մեր կարծիքով, հնարավոր չէ: Խնդիրն այն է, որ հայոց Պատմահայրը աղվանների տակ հասկանում է **եկամուտ վայրենի ազգը**, որը մուտք էր գործել Այսրկովկաս հայոց Վաղարշակ թագավորի օրերում կամ մի փոքր դրանից առաջ: Ամեն ինչից դատելով, **ալարողները** իրանական ցեղ են և մտել են վրացականացման ուղին բռնած իրանական **ասպեյր=սասպեյր** ցեղախմբի մեջ: Ինչպե՞ս կարող է մեկնաբանվել **ալարող** էթնանունը: Բոլորովին էլ չհավակնելով վերջնական պատասխանի, մենք կամենում ենք դիմել իրանագետ Գ. Ասատրյանի մեկ բացատրությանը, որ նա վերջերս տվեց մեզ բանավոր զրույցներից մեկի ժամանակ: Նա գտնում է, որ «**ալարող**» պետք է նշանակի «**գետից այն կողմ ապրող**»: Դա մեր կարծիքով միանգամայն տրամաբանական է, քանի որ սասպեյրական ցեղախմբի մի մասը, որ բնակվում էր Կուրի՝ այդ մեծ գետի, ձախափնյակում, կարող էր որակվել որպես «**գետից այն կողմի բնակիչ**»:

Յերոդոտոսի երկի ողջ տրամաբանությունն ասում է այն մասին, որ **ալարողների** երկու անգամ հիշատակությունը պայմանավորված է հեղինակի սատրապությունների ցանկի պարսկական աղբյուրով, այլապես **ալարողները**՝ որպես **սասպեյրների ցեղախմբի բաղկացուցիչ մաս**, անգամ չէին հիշատակվի: Մտածելու տեղիք է տալիս նաև այն իրողությունը, թե ինչու՞ են պարսիկները նրանց առանձնացրել: Այս հարցին հազիվ թե կարելի է միանշանակ պատասխան տալ: Մեր ակրծիքով, այդ հանգամանքը պետք է բացատրել **սասպեյրների Արևելյան Վրաստանում նստակեցության անցնելով**, որի հետևանքով Կուրի ձախափնյակում հաստատված և քոչվորական կենցաղը պահպանող սասպեյրները պարսիկների կողմից առանձնացվել են որպես **Կուր մեծ «գետից այն կողմ բնակվողներ**»:

²⁷⁵ Բ. Հարությունյան, Աքեմենեան Պարսկաստանի XVIII սատրապութեան տեղադրութեան շուրջ, էջ 55-67:

²⁷⁶ Անդ, էջ 67-83:

²⁷⁷ Անդ, էջ 84-85:

Պատմահոր մեկ այլ տեղեկությամբ, որի մասին արդեն թռուցիկ նշվեց, հույն-պարսկական պատերազմի ժամանակ **«Մարերին (չեն նույնանուն մեդացիների հետ-Յ.Բ.) և կոլխերին առաջնորդում է Տեսապիսի որդի Փառանդատեսը: Ալարողները և սասպեյրները արշավում էին կոլխերի նման: Սրանց առաջնորդում էր Սիրոմիտրեսի որդի Մասիստիասը»**։²⁷⁸ Ուշադրություն է գրավում այն իրողությունը, որ այս հաղորդման մեջ **ալարողները** հիշատակվում են **սասպեյրներից** առաջ, հանգամանք, որ թերևս հավաստում է նրանց կողմից պատերազմի ռազմադաշտ դուրս բերված ավելի մեծ թվով զորաջոկատի մասին, որն, անշուշտ նույնպես պետք է բացատրել **ալարողների** քոչվորական կենցաղով: Ժամանակին մենք մեր հոդվածներից մեկում ցույց էինք տվել, որ թե՛ **կոլխերը** և թե՛ **սասպեյրները** եղել են իրանախոս, հետևաբար **ալարողները** նույնպես եղել են իրանախոս, և այդ հեռավոր ժամանակներում Կուրի ձախափնյակը բնակեցված էր առավելապես իրանական ցեղերով: Կովկասյան լեզվախմբին պատկանող եթե առանձին ցեղեր էլ եղել են, ապա նրանք տիրապետող չեն եղել, իսկ նրանց առավել նշանավոր ներկայացուցիչներ **գարգարները** և **ուդիները**՝ անգամ Ստրաբոնի օրերում, դեռ **չարունակում էին գտնվել Կովկասյան լեռների__հյուսիսահայաց լանջերին**: Քոչվորական կյանքով ապրող ալարողների մոտ պետություն այդպես էլ՝ անգամ Աքեմենյան պետության շրջանակներում, չձևավորվեց: Այլ տեղեկություններ չեն պահպանվել, և Կուրի ձախափնյա շրջանը անհայտ է սկզբնաղբյուրներին մինչև Ալեքսանդր Մակեդոնացու դարակազմիկ արշավանքը:

Ի մի բերելով վերն ասվածը՝ կարող ենք եզրակացնել, որ **«ալարող»** անունը որևէ կապ չունի **«ալբան-աղուան»**-ի հետ, ուստի չի կարող հիմք ծառայել **այսպես կոչված աղվանների** ներկայությունը Արևելյան Այսրկովկասում հիմնավորելու համար այդ հեռավոր ժամանակներում: Միակ խոցելի տեղը Գ. Ասատրյանի բացատրության մեջ թերևս այն է, որ մ.թ.ա. VI դարում գետը պարսկերենում «rauta» էր, իսկ Չերոդոտոսի մոտ հանդիպում է «rod» ավելի ուշ ձևը, որը, անկասկած, նույնպես բացատրության կարիք ունի, ինչը սակայն իրանալեզվագիտական բանասիրության խնդիր է:

Այսպիսով, **«աղուան»** և **«Աղուանք»** հասկացությունները զուտ հայկական երևույթ են և կապված են Կուրի աջափնյա տափարակի հետ: Այդ են ապացուցում ոչ միայն Պատմահոր տեղեկությունները, այլև Հայոց Արևելից կողմերի պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացու երկի հաղորդումները, չնայած, որ հեղինակը փորձել է ամեն կերպ կապ ստեղծել **հայկական Աղվանքի** և **այսպես կոչված Աղվանքի միջև**, որը գտնվել է **Կուրի ձախափնյակում**:

Իրանախոս այսպես կոչված աղվանների հաստատվելը Արևելյան Այսրկովկասում տեղի է ունեցել մ.թ.ա. II դարի վերջերին, և քանի որ նրանց անունը միանգամայն այլ էր, Պատմահայրը բավարարվել է նրանց «եկամուտ» ազգ անվանելով: Սկզբնաղբյուրների համադրական քննությունը հնարավորություն է տալիս պարզելու, որ այդ «եկամուտ» ազգը հավանաբար եղել են **մասագետական-մազքթաց ցեղերը**:

²⁷⁸ Չերոդոտոս, VII, 79:

Հայերը՝ ելնելով այն իրողությունից, որ **իրենք Աղվանից էին կոչում Կուրի աջափնյակի դաշտը**, ինքնաբերաբար այդ անունը տարածում են **Կուրի ձախափնյակում հանդես եկած պետության վրա**: Եվ քանի որ այդ հեռավոր ժամանակներում հայերը անունս հնչում էին «**Ալոբանք**», վերջինս հայերից անցավ սկզբում հռոմեացիներին, իսկ այնուհետև հույներին: «**Ալոբանք**»-ի լատինականացումը՝ ծնելով «**Ալոբանիա**» ձևը, հռոմեացիների մոտ առաջ բերեց այն համոզումը, որ «**Ալոբանիա**»-ն ոչ այլ ինչ է, բայց եթե իրենց պետության տարբեր մասերում հանդիպող Ալբանիա անունը, ուստի ինքնաբերաբար «**Ալոբանիա**»-ն վերածվեց «**Ալբանիա**»-ի:

Ստրաբոնի հիշատակած այսպես կոչված աղվանական 26 ցեղերի համադաշնությունը հիմնականում իրանախոս ցեղերի միությունն էր: Ցավոք, բացառությամբ **կասպերի**, պատմությունը նրանց անունները չի պահպանել: Չի բացառվում, որ նրանց կազմում եղել են աննշան թվով կովկասալեզու ցեղեր, սակայն նրանք եղանակ չեն ստեղծել:

Մ.թ. I դարում Հյուսիսային Կովկասում հայտնված ալանների հարվածների ներքո բազմաթիվ կովկասալեզու ցեղեր, ինչպիսիք էին **գարգարացիները, ուղիները** և ուրիշներ, գաղթում են Արևելյան Այսրկովկաս, որի արդյունքում գրավվում է **այսպես կոչված Աղվանական թագավորությունը**, և **փոխվում է վերջինիս էթնիկ կազմը**: Թագավորությունը հարևան ժողովուրդների կողմից շարունակում է կոչվել «**Ալբանիա-Աղուանք**» ավանդական ձևով, սակայն պետք է ենթադրել և դրա համար հիմքեր կան, որ այն կոչվել է «**Գարգարացվոց թագավորություն**»: Դրա օգտին է խոսում այն հանգամանքը, որ Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից ստեղծված այսպես կոչված «**աղվանական գիր**»-ը իրականում պատրաստվել է գարգարացիների լեզվի համար: Հենց **գարգարացիների հարձակումների առաջն առնելու համար** Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիս-արևելքում ստեղծվում են **Գարդմանացվոց, Ուտեացվոց և Ծավդեացվոց ռազմական կուսակալությունները**: Կուրի աջափնյակում **Գարգարացվոց իշխանություն** չի եղել, ինչը ապացուցվում է ոչ միայն հայ հեղինակների երկերի համադրական քննությամբ, այլև Պտղոմեոսի «**Աշխարհագրությամբ**», որտեղ Կուրի և Երասխի միջագետքում հիշատակվում են միայն երեք կուսակալություն՝ **Սակասենեն (իմա՝ Գարդմանացվոց իշխանություն), Օտենեն (իմա՝ Ուտեացվոց իշխանություն) և Սողուկենեն (իմա՝ Ծավդեից իշխանություն կամ Արցախ)**:

Մ.թ. II դարի 30-ական թթ. կամ մի փոքր առաջ Արևելյան Այսրկովկաս է ներխուժում մասագետների կամ մագքութների երկրորդ ալիքը: Սրանք, հասկանալի է, իրանական ցեղ էին: Նրանք հաստատվում են **Գարգարացվոց թագավորության արևելյան երկրամասերում՝ գարգարացիներին, ուղիներին և մյուսներին մղելով թագավորության արևմտյան հատվածը**: Շուտով նրանք գրավում են **Գարգարացվոց թագավորությունն ամբողջությամբ**, որն ավանդույթի ուժով շարունակում է կոչվել **Ալբանական կամ Աղվանից թագավորություն կամ էլ պարզապես Մագքթաց**

թագավորություն: Նոր իրանախոս տարրը առավելապես հաստատվում է թագավորության հյուսիս-արևելյան երկրամասերում, որոնք ստանում են **Մազբութ** անունը: **Գարգարացիները հիմնականում կենտրոնանում են Շաքի քաղաքի շրջակայքում՝ ինչն արձանագրված է Վարդանի «Աշխարհացոյց»-ում:**²⁷⁹

Աղվանք անվան կիրառության դեպքերը V դարից հետո խճողվում են՝ կապված մի շարք քաղաքական և վարչական իրողությունների հետ, որն առանձին քննության նյութ է: Եականն այն է, որ, ինչպես պետք էր սպասել, «աղուան» և «Աղուանք» անունները շարունակում են պահպանել դրանք ծնած հայերը, իսկ Կուրի ձախափնյակի և ոչ մի ցեղ այն չի պահպանում:

²⁷⁹ «Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի», քննական հրատարակություն Զ. Պերպերեանի, համեմատութեամբ 24 ձեռագրի եւ տպագրի, Բարիզ, 1960, էջ 10. «Գուգարացիք Շաքի է»: գուգարացիքի օգտագործումը Գարգարացիքի փոխարեն սովորական շփոթ է, որ տեղ է գտել հայկական ձեռագրերում:

Summary

ON SEVERAL ISSUES CONCERNING THE ETHNIC AND POLITICAL HISTORY OF SO-CALLED ALBANIA (AŁUANK‘)

Part One: Issues on Ethnic History

Babken H. Harutyunyan

In the present article an attempt is being made to investigate a number of issues concerning the ethnic and political history of Ałuank or the Caucasian country called Albania.

According to the results of the investigation, the place name Albania of the Greco-Roman sources and the place name Ałuank of the Armenian sources have merely Armenian origin and mean “**a country of a fruitful field**”, i.e. they do not have an ethnic origin. The names originate from the proto-initial form “**Alobank**” which emerges from the instrumental case of the word “al” (salt), which in ancient times was pronounced as “**alob**”, then it was changed into “**alov**”, and later into “**alu**” and “**alu**”.

The Armenians called “**Alobank**”, “**Alovank**” and “**Ałuank**” the fruitful field on the right shore of the Kura River, and later the state, developed on the left shore of the Kura River, was called by the same name, as “**a country of a fruitful field**” and the people were called the “**Albanians**” or “**Ałuans**”, as “people of a fruitful field”, as it was the continuation of the Armenian fruitful field. The people living on the left shore of the Kura River never called themselves that way, the testification of which is the fact that after the decline of the Albanian Kingdom no tribe preserved this name.

Most likely, initially this state was called after the name of the **Mazkuts** or **Massagets**, and afterwards after the names of the **Gargarians** and again **Mazkuts** who successively onslaughted the Northern Caucasus. It is not by chance that Faustus of Byzantium identifies the Kingdom of **Mazkuts** with the Kingdom of Ałuank or Albania.

It is being shown that in the recordings of the Greek geographer Strabo among the union of the 26 Albanian tribes there were been included neither the Gargarians, nor the Udians or a number of other tribes which, notwithstanding the viewpoints of investigators, during the times of Strabo were in the Northern Caucasus.

It is being shown that the Caspians entered into the union of the Albanian tribes, but are not identified with the Albanians.

In connection with the Caspians it is being revealed that the Achaemenid Persia XI and XV satrapies were not in the region of the Transcaucasus, and the XVIII was in the region of Eastern Georgia and in the so-called Albania region, consequently the **Matieni**, **Saspiri** and **Alarodii** do not belong to the tribes of the Armenian Highland.